

Unickiego biskupa Józefa Lewickiego
*Rewizja Cerkwiew Znaiduiących się w Dyecezyach
Naszyc Chełmskiej y Bełzkiej*
– rozpoczęta 29 grudnia 1720 r. [V. S.]*

Druga połowa XVII w., a szczególnie okres panowania Jana III Sobieskiego, to dla Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej czas odradzania się i zasadniczego wzmocnienia. Proces ten był m. in. konsekwencją reakcji ludności ruskiej na wojny połowy tego stulecia, w tym na okrucieństwo występujących pod hasłem obrony prawosławia Kozaków Chmielnickiego oraz wojsk moskiewskich wspieranych niekiedy przez miejscowych chłopów, a ponadto sojusznicze wojska szwedzkie i Siedmiogrodzian Rakoczego). Agresja przeciwników unii skierowana była nie tylko przeciw wiernym tej Cerkwi, ale również – wbrew ogólnym deklaracjom – przeciwko miejscowej ludności prawosławnej¹. Konsekwencją

* Jednym z fenomenów przedrozbiorowej wielokulturowej Rzeczypospolitej była tradycja unicka. Kościół unicki przez około 250 do 280 lat (zależnie od regionu), wytworzył własną kulturę duchową i artystyczną będącą istotnym składnikiem krajobrazu kulturowego tego państwa. Na skutek różnych wydarzeń tradycja ta prawie całkowicie znikła i przez to jest między innymi właściwie zapomniana. Na terenie Carskiej Rosji, a następnie Królestwa Polskiego była programowo niszczone przez Rosjan. W Galicji Kościół unicki pozostał, ale ok. połowy XIX w. zmienił orientację. Polegało to na odejściu od tendencji asymilacji wątków Kościoła rzymskokatolickiego Rzeczypospolitej, i przejściu do intensywnej rebizantynizacji, co wiązało się z tworzeniem podstaw pod ukraiński ruch narodowy. Łączyło się z tym odejście od pojęcia „unicki”, na rzecz pojęcia „greckokatolicki”. Dziś o tradycji unickiej z czasów przedrozbiorowej Rzeczypospolitej i z I połowy XIX w. świadczą nieliczne już zachowane cerkwie, i różne, rzadko już spotykane elementy wyposażenia wnętrza. Głównie jednak, w szerokim kontekście, tradycja ta jest właściwie czytelna jedynie w źródłach archiwalnych. To przede wszystkim zawarte w nich informacje stanowią podstawę dla szeregu opracowań ją przypominających. Niezwykle ważnym źródłem do poznania tej tradycji są wizytacje. Wizytacja omówiona poniżej jest kolejnym, analizowanym przeze mnie materiałem archiwalnym tego typu. Wcześniej ukazało się opracowanie wizytacji diecezji chełmskiej biskupa Maksymiliana Ryłły (1759–1762) [P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762* (w:) *Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym, Przemyśl 2000, s. 233–285] oraz wizytacji diecezji „PolskoPołockiej” (1789–1790) [P. Sygowski, *Unicka archidiecezja „Polskopołocka” w świetle wizytacji z lat 1789–1790* (w:) *Zachodnioukra-*

zaistniałej sytuacji było uzyskanie przez Cerkiew unicką Rzeczypospolitej szerszego poparcia królewskiego, a także rzymskokatolickiej magnaterii i szlachty – głównych jej kolatorów.

Powstawanie kolejnych parafii unickich, przystępowanie coraz większej ilości parafii prawosławnych do unii, a w konsekwencji kolejnych diecezji, spowodowało potrzebę lepszej organizacji wewnętrznej tej Cerkwi. Próba wypracowania i ujednoczenia jej mechanizmów był synod w Zamościu, w 1720 r.²

Jednym z elementów pozwalających na rozpoznanie sytuacji Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej, w celu usprawnienia funkcjonowania jej struktur, było określenie stanu świątyń, poziomu duchowieństwa i „parochian”, poprzez wizytacje poszczególnych parafii, dekanatów czy diecezji. Wizytatorami byli biskupi danej diecezji lub wyznaczeni przez nich do tego celu „Kommissarze”, najczęściej dziekani i urzędnicy danego Konsystorza.

Poszczególne cerkwie, wizytowano już w pierwszej połowie XVII w.³, jednak najstarsze zachowane wizytacje, obejmujące jakieś większe tereny, pochodzą dopiero z czwartej ćwierci tego stulecia. Wiadomo, że w latach 1680–1690 prowadzono wizytacje cerkwi dekanatów cyryńskiego, kleckiego, nieświeskiego

ńska sztuka cerkiewna, cz. 2. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut – Kottań, 17-18 kwietnia 2004 roku, Łańcut 2004, s. 385–465]. Już po napisaniu poniższego tekstu znalazłem kolejne (pięćdziesiąte drugie) datowanie wizytacji cerkwi – w Rawie, w dek. potylickim (ob. Rawa Ruska), niezwiązane bezpośrednio z tekstem tej wizytacji, ale prawdopodobne – mianowicie w wizytacji z 1739 r. znajdują się odpisy zachowanych w parafii dokumentów z XVII i XVIII w., niektóre z nich „aprobowane” przez biskupa J. Lewickiego – „3 Jan. 1722” – zapewne w czasie podróży wizytacyjnej [zob. Paweł Sygowski, *Cztery ikony z XVI w. i cerkiew p.w. św. Jerzego w Rawie Ruskiej. Przyczynek do rozważań nad problematyką ustalenia miejsca pochodzenia elementów malarskiego wyposażenia cerkwi*. [w:] Українська греко-католицька церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності). Науковий збірник. Випуск 4, Львів–Рудно 2006 (w druku)]. Chciałbym podziękować Panu Andrzejowi Gilowi za zachętę do podjęcia tego tematu i konsultacje, a Pani Ewie Nagy za uwagi korektorskie.

¹ M. in. w 1655 r. połączone wojska moskiewskie i kozaków Chmielnickiego zdobyły Busk i zniszczyły Monastyr św. Onufrego [Я. Б. Книш, *Буський літопис „Пам’ятка о. Афаасія”* [w:] Буськ в історії України, Буськ 2000, s.18; В. Чучман, *Буск. Історико-краєзнавчий нарис*, Львів 1993 (tu mylna data – 1659)]. W tym samym roku wojska rosyjskie zniszczyły Monastyr Troicki i cerkiew soborną w Słucku [P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003, s. 60]. Temat ten wart jest szerszych badań.

² A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810, Dzieje i organizacja*. Lublin 2005, s. 102–106.

³ Wiadomo, że w 1628 r. wizytował cerkwie na Wołyniu unicki metropolita kijowski Józef Welamin Rutski, zaś w 1633 Tomasz Zamoyski zezwolił unickiemu biskupowi chełmskiemu Metodemu Terleckiemu na wizytowanie cerkwi na terenie Ordynacji (A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku* [w:] Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa, t. 5, Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym (red. S. Stępień), Przemyśl 2000, s. 32). Wzmiankowany jest także „wyjątek z wizyty z r. 1635” cerkwi w Pawłowie w dek. krasnostawskim, nie należy jednak wykluczyć, że dotyczy on kościoła w tym miasteczku – zob.: Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: CHKGK), sygn. 423 [*Akta gruntowe dotyczące się cerkwi parafialnych. Dekanat krasnostawski. Parafia Pawłów (i cerkiew we wsi Krasne) 1815–1859*], k. 126.

i nowogródzkiego należących do litewskiej części kijowskiej diecezji metropolitalnej⁴ zaś w latach 1695–1696 wizytacje oficjałatu włodzimierskiego diecezji włodzimiersko-brzeskiej⁵.

Z czwartej ćwierci XVII w., z terenu eparchii chełmskiej znane są dwa krótkie opisy cerkwi w Grabowcu (dek. chełmski). Jeden z nich spisany był w 1679 r. po śmierci księdza Kontarowicza „Protoprezbytera Tyszowieckiego”, drugi – w roku 1688, „przez introdukowanego oycą Konstantego Kilikowskiego”⁶.

Zasady przeprowadzania wizytacji zostały sformułowane dopiero w uchwałach synodu zamojskiego w 1720 r. Chodziło tu raczej o ujednoczenie sposobu ich prowadzenia we wszystkich diecezjach. Ostatni rozdział wydanych w formie książkowej uchwał wspomnianego synodu nosi tytuł „Pytania które mają się czynić na Wizytach”. W rozdziale tym przedstawione są, podzielone na kilkanaście zagadnień, szczegółowe pytania, na jakie wizytator każdej parafii powinien uzyskać odpowiedź. Zagadnienia te to: „Pleban”, „Dyakon”, „Kościół albo cerkiew”, „Relikwie”, „Obrazy”, „Odpusty”, „Chrzest i bierzmowanie”, „Eucharystya”, „Sakrament pokuty”, „Ostatnie pomazanie”, „Małżeństwo”, „Msza, albo Służba Boża”, „Pogrzeb”, „Bractwa świeckie”, „Szpitale”, „Zakonnicy” i „Pan-ny zakonne”. Przygotowanie i opracowanie do druku tekstu uchwał synodu zostało zakończone 23 października 1720 r. w Warszawie⁷.

Zapewne jedną z pierwszych wizytowanych diecezji po zakończeniu synodu zamojskiego była diecezja chełmska i bełska. Wizytację przeprowadził biskup tej diecezji – Józef Lewicki, który sprawował tę funkcję w latach 1711–1730⁸. Księga odpisów sporządzonych wówczas opisów wizytacyjnych, będąca podstawowym materiałem dla poniższych rozważań, przechowywana jest w Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole Chełmskiego Konsystorza

⁴ З. Яцкевіч, *Цырынскі грэка-каталіцкі дэканат (w:) Адам Міцкевіч і нацыянальныя культуры. Матэрыялы. Міжнароднай навукавай канферэнцыі (Мінск, 7–11 верасня 1998 г.)*, Мінск 1998, s. 428–436.

⁵ Wizytacja ta przechowywana w archiwum w Charkowie znana była uczonym ukraińskim w latach 60. XX w., korzystał z niej m.in. J. D. Isajewicz (Я. Д. Ісаєвич, *Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.*, Київ 1972, s. 96. przypis 2). Ogólnie na temat wizytacji (w tym z XVII w.) zob.: І. Скочиляс, *Генральні візитації в українсько-білоруських єпархіях київської уніатської митрополії. 1595–1720 роки (w:) Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, t. 238, Праці Історично-Філософської Секції, Львів 1999, s. 46–94.

⁶ APL, CHKGK, sygn. 107 [*Wizyty Dekanatu Tomaszowskiego in A(nn)o 1744. 1743–1744*], k. 232.

⁷ *Synod Prowincjonalny Ruski w mieście Zamościu Roku 1720 odprawiony a w R. 1724. za Rozkazem S. K. De Propag. F. Łacińskim Językiem w Rzymie z Druku wydany, potym wkrótce z zalecenia J. W. J. X. Leona Kiszki metropolity całej rusi Na Polski przez J. X. Polikarpa Filipowicza Z. S. Bazylego W. Opata Pńskiego na Leszczu przewidziony, w Tymże Języku dopiero z słów istotnością i sposobem pisania tamtych lat Pisarza i z krótkim od tegoż dla Spowiedników Pamiętnikiem przedrukowany Roku Pańskiego 1785 w Wilnie w Drukarni XX. Bazyliańsk.*, s. 172–199.

⁸ L. Bienkowski, *Lewicki Józef h. Rogala [w:] Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 230.

Grekokatolickiego [sygn. 101]⁹. Jest ona pierwszą częścią poszytu złożonego z dwu odrębnych ksiąg. Pierwszą księgę (k. 1–117) tworzą odpisy protokołów wizytacyjnych 249 parafii i monasterów diecezji chełmskiej i bełskiej (indeks alfabetyczny – zob. Aneks IV). Opisy te, w starym inwentarzu Marii Stankowej datowane były ogólnie na lata 1720–1725, w wydany w 2003 r. nowym inwentarzu zespołu, w opracowaniu Marii Trojanowskiej, datowanie opisów jest nieco odmienne – na lata „1720–1721, 1725”¹⁰. Teksty opisów są krótkie, tym samym bardzo ogólne.

Druga część tego poszytu (k. 118–523v) to opisy wizytacyjne cerkwi oficjatu brzeskiego unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej (258 parafii), spisane w czasie wizytacji prowadzonej w latach 1725–1727, przez oficjała brzeskiego ks. Stefana Litwinę¹¹. Zawartość poszczególnych opisów tej części poszytu, mimo podobnych założeń konstrukcji tekstu wizytacyjnego, jest zdecydowanie odmienna, dużo bogatsza, a na dodatek spisana znakomitym językiem.

Zaletą takiego przypadkowego połączenia w jednej księdze obu wizytacji jest możliwość porównania ich dokładności. Porównanie takie wypada zdecydowanie na niekorzyść bardzo skromnych, jak wspomniałem wyżej, opisów autorstwa biskupa Lewickiego.

Z innych wizytacji wiadomo, że biskup Józef Lewicki odwiedzał niektóre parafie już wcześniej, w 1712 i 1715 r. Wydaje się, sądząc po wspomnianych wyżej wizytacjach z końca XVII w. (Grabowiec) oraz po zachowanym, stosunkowo dokładnym opisie cerkwi w Szczebrzeszynie („24 8bry 1715”)¹², że nie powstały one w wyniku prowadzonej wówczas wizytacji o szerszym zakresie, tylko były raczej inwentarzami wykonywanymi przy jakichś okazjach, zazwyczaj przy „introdukcji” nowego parocha, choć nie zawsze musiało to być zaznaczone w tekście. Wspomniana wyżej „Rewizja Splendorów Cerkwie Świętej Szczebrzeskiej” sporządzona po śmierci „Ojca Aleksandra Narkiewicza Oficjała zamoyskiego protoprezbitera szczebrzeskiego”, była zarazem „Introdukcją Wielebnemu oycu Andrzeiowi Karpinskiemu”.

W 1712 r. miała miejsce wizytacja cerkwi w Uścimowie, wspomniana w 1741 r. wśród dokumentów zachowanych w archiwum parafialnym (także wówczas wspomniano wizytę z 1721 r.). Brak informacji, kto był wizytatorem¹³.

⁹ APL, CHKGK, sygn. 101 (d. sygn. 780) [Wizytacje cerkwi w diecezjach chełmskiej, bełskiej i brzeskiej] 1720–1721, 1725–1727.

¹⁰ *Chełmski Konsystorz Grekokatolicki [1525] 1596–1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum*, oprac. M. Trojanowska, Warszawa 2003, s. 82.

¹¹ Interesującym problem jest to, w jaki sposób wizytacja ta znalazła się w archiwum lubelskim. Przypuszczalnie do archiwum Konsystorza Chełmskiego, włączył ją biskup Lewicki, który w 1730, na krótko przed śmiercią (zm. 15 czerwca 1730 r.), został administratorem diecezji włodzimiersko-brzeskiej [L. Bieńkowski, *Lewicki*, op. cit.; A. Gil odnalazł w archiwum państwowym we Lwowie (ЦДІАУЛ, фонд 201) dokument instalacji przez biskupa Lewickiego nowego parocha w Horostycie – w marcu 1730 r.].

¹² APL, CHKGK, sygn. 100 [Akta wizytacyjne cerkwi] 1715–1759, k. 1–3v.

¹³ APL, CHKGK, sygn. 106, k. 56.

Wizytacja biskupa Lewickiego z tego samego 1712 roku, wspomniana jest wśród dokumentów cerkwi w Żyrycach, wymienionych w wizytacji z 1789 r.¹⁴

Kolejny zachowany tekst wizytacji z roku 1715 (obok wspomnianego Szczebrzeszyna) to „Wizyta” cerkwi w Miączynie (dek. zamojski)¹⁵. Opis ten jest bardzo ogólny. Znana jest także nie datowana wizytacja tej cerkwi, zapisana w omawianej księdze odpisów opisów wizytacyjnych [sygn. 101], datowanych na lata 1720–1725¹⁶. Interesujący jest fakt, że ten drugi opis jest identyczny jak wizytacja z 1715 r., łącznie z podaniem tego samego wieku parocha, księdza Jana Lankiewicza, który według obu zapisów miał 30 lat. Wskazuje to wyraźnie, że wizytacja z lat dwudziestych jest kopią tej z 1715 r., a także na pewną praktykę zastosowaną w tym przypadku, jak i stosunkowo często w wizytacjach późniejszych, upraszczania sobie dosyć żmudnej pracy wizytatora (jak i pisarza wizytacji), poprzez przepisywanie tekstu jednej z poprzednich wizytacji.

Praktykę taką potwierdza „Rewizya Cerkwi Tarnowskiej”, której, jak zanotowano w nagłówku zachowanego egzemplarza parafialnego wizytacji, dokonał biskup Lewicki, „Roku Panskiego Tysięcznego Siedemsetnego Dwudziestego Pierwszego Miesiąca Lutego dnia Siodmego”. Jednak w końcowym fragmencie tego opisu odnotowano, co nowego „sprawiono” do cerkwi „w Roku terazniejszy 1715”¹⁷.

Dodatkowo porównanie konstrukcji tekstu wizytacji cerkwi miaczyńskiej z 1715 r. z opisami wizytacyjnymi z lat 1720–1725 wskazuje, że to właśnie przyjęty przez biskupa Lewickiego w 1715 r. uproszczony schemat wizytacyjny używany był przez niego na terenie eparchii chełmskiej także później, w opisach wizytacyjnych w latach dwudziestych XVIII w. Biskup nie zastosował się więc do zalecanego w ustaleniach synodu zamojskiego rozbudowanego schematu opisu wizytacyjnego parafii. Szczególnie widoczne jest to w zestawieniu ze wspomnianą wizytacją oficjalu brzeskiego diecezji włodzimiersko-brzeskiej.

Inne, nieliczne wizytacje z 1715 roku znane są tylko ze wzmianek w późniejszym materiale wizytacyjnym. Odnotowano je przy informacjach dotyczących cerkwi w Ostrowie Lubelskim¹⁸, Rudzie (dek. potylicki)¹⁹ i Ciotuszy (dek. tomaszowski)²⁰.

¹⁴ APL, CHKGK, sygn. 133 [*Wizyta generalna dekanatu Ratneńskiego i Kaszogradzkiego... 1789*], k. 2.

¹⁵ APL, CHKGK, sygn. 100, k. 6 Wizytacja miała miejsce 16 września.

¹⁶ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 13.

¹⁷ APL, CHKGK, sygn. 525, k. 45.

¹⁸ Wzmianka w wizytacji cerkwi z 1741 r. [APL, CHKGK, sygn. 106, k. 86–91v].

¹⁹ Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalej: APP), Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu (dalej: ABGKP), sygn. 409 [*Visitatio Canonica Decanatus Potelicensis 1838–1844*], s. 127. Wizytację tę wspomina również W. Słobodjan, w oparciu o archiwum parafialne [В. Слободян, *Церкви України. Перемиська єпархія, Львів 1998*, s. 459].

²⁰ Н. А. Котлинский, *Списокъ церквей и монастырей Холмской Руси (б. Люблинской и Сьдлецкой губерній), существовавших до уніи и во время ея по сохранившимся извѣстіямъ и памятникамъ старины, Холмъ 1913*, s. 52.

Na skromną zawartość treści każdego z 249 odpisów opisów wizytacyjnych diecezji chełmskiej i bełskiej [sygn. 101], miało także wpływ upraszczanie sobie pracy przez przepisującego, polegające na pomijaniu różnych, zapewne według niego, oczywistych lub nieistotnych informacji, a czasem fragmentów przepisywanych tekstów. Do tego wniosku prowadzi porównanie tych odpisów, z nie-licznie zachowanymi tekstami oryginalnych egzemplarzy opisów wizytacyjnych, zachowanych w innych poszytach i opracowaniach. Przede wszystkim, w odpisach na ogół pomijany był akapit nagłówkowy przed każdym z odpisów, stąd brak bardzo istotnych informacji o datach przeprowadzanych wizytacji (por. oryginał i odpis w Aneksie II). Często też opuszczane były m. in. nazwiska dzierżawcy wiosek czy miasteczek w starostwach, które zapisane były w egzemplarzach parafialnych, np. w Tarnogórze (dekanat szczebrzeszyński) był nim „Alexander Trenbinzski, Starosta Tarnogurski”²¹, a w Zapolu (dekanat lubomelski) – Mateusz Rzewuski, Starosta Lubomelski²².

Datowanie wizytacji zawarte w nadanym w archiwum lubelskim tytule tej księgi [sygn. 101] – lata 1720–1721, 1725 – oparte jest na czterech podanych w tekście datach, jedynych, jakie znajdują się wśród 249 odpisów opisów wizytacyjnych. Najwcześniejsza z nich – „29.XII.1720” – znajduje się w akapicie poprzedzającym opis wizytacyjny cerkwi w Skierbieszowie. Tytuł tego akapitu: „Rewizya Cerkwiewy Znayduiących się w Dyecezyach Naszych Chełmskiej y Bełskiej przezemnie Jozefa Lewickiego, Episkopa Chełmskiego y Bełskiego Archimandryte Żydyczynskiego, w Roku 1720, dnia 29 Grudnia czyniona” – jest zapewne zarazem tytułem całej wizytacji. Jest on pisany tym samym charakterem pisma, co odpisy innych wizytacji, co wskazuje na autentyczność tej daty. Ciekawostką jest to, że wizytację tę wpisano dopiero w końcowej części księgi, na karcie 106.

Trzy pozostałe daty dopisane są już później, innym charakterem pisma. Data „25 grudnia 1721 r.” – dopisana jest nad tekstem wizytacji cerkwi w Tarnogórze, zaś data ogólna „Xbris 1725” – pod tekstem o cerkwi w Lipsku koło Zamością. W każdym z dopisków wymieniono, że wizytacja dokonana była przez biskupa Józefa Lewickiego²³. Data dopisana przy wizytacji cerkwi w Tarnogórze jest zgodna z datą w zachowanym oryginalnym egzemplarzu tej wizytacji (opatrzone pieczęcią opłatkową biskupa)²⁴, co potwierdza prawdziwość daty dopisanej później. Egzemplarz parafialny wizytacji cerkwi w Lipsku nie jest znany.

Również na dopisaną później wygląda data zamieszczona pod odpisem wizytacji cerkwi w Rudzie w dekanacie potylickim²⁵. Data ta, to „A^o 1725 [...] 14

²¹ Por.: APL, CHKGK: sygn. 101, k. 17 oraz sygn. 522, k. 19.

²² Por.: APL, CHKGK: sygn. 101, k. 74 oraz sygn. 582, k. 4.

²³ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 17, k. 51.

²⁴ APL, CHKGK, sygn. 522, k.19.

²⁵ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 5. W dekanacie potylickim w XVIII w. wymieniane są dwie parafie o tej nazwie. Wcześniejsza to parafia w Rudzie, wzmiankowana już od 1540 r., przez cały

8bry~". Jednak w zapisie roku cyfra podająca dziesięciolecie jest zamazana, i jak się wydaje poprawiona na „1”. Byłoby to zgodne z informacją o wizytowaniu tej cerkwi w 1715 r.,²⁶ i wskazujące, że ten opis wizytacyjny może być kopią starszego. Brak przy wspomnianym zapisie informacji, kto wizytował cerkiew nie pomaga w ustaleniu faktycznego czasu jej przeprowadzenia. W poniższych rozważaniach nie będzie ona brana pod uwagę.

Niewątpliwie intrygująca jest kolejność zamieszczenia opisów wizytacyjnych w całej księdze, a właściwie brak jakiegokolwiek śladu porządkowania zebranego materiału. Wizytacje nie są ułożone ani alfabetycznie, ani według dekanatów, ani chronologicznie.

Trzeba tu przypomnieć, że procedura wizytacyjna polegała m. in. na tym, że elementem wizyty w parafii był protokół (opis cerkwi i jej wyposażenia, informacje o parochu i parafii) sporządzany przez pisarza wizytacji, spisany, jak można przypuszczać, na luźnych kartach papieru, w dwu egzemplarzach. Jeden z nich pozostawał w parafii, a drugi wizytator zabierał ze sobą – dla potrzeb kurii diecezjalnej bądź lokalnego księdza dziekana. Te drugie egzemplarze, przepisywane były w Chełmie do odrębnej księgi. Przed ich przepisaniem protokoły powinny być jakoś porządkowane, np. według kolejności wizytowania, lub alfabetycznie, czy też – co najbardziej logiczne – według podziału na dekanaty. Takie właśnie porządkowanie (na dekanaty) stosowane było w większości późniejszych odpisów opisów wizytacyjnych. W omawianej „Rewizji” [sygn. 101] wizytacje wpisywano właściwie chaotycznie. Przypuszczalnie przepisujący brał plik protokołów i wpisywał je w zastanej kolejności, bez wcześniejszego ich porządkowania. Mogło się tak wydarzyć, że kilka kolejnych wpisów odpowiadało kolejności wizytowania parafii.

wiek XVI, w 1620 r. jako należąca do unickiej protopopii potylickiej [A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin – Chełm 1999, s. 234]. W wizytacjach od 1725 r. [1715?] do 1774 r. cerkiew we wsi Ruda nosi wezwanie „Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny”; w 1774 r. cerkiew już w zaborze austriackim, ale jeszcze w dekanacie potylickim diecezji chełmskiej – w ścianach stara, w dachach dobra, z dzwonnica obok cerkwi [APL, CHKGK, sygn. 120, k. 172]. Nazwa tej wsi jako „Ruda Monasterska” pojawia się w materiałach dotyczących regulacji parafii greckokatolickich na terenie zaboru austriackiego, w latach 1784–1786 [APP, ABGKP, sygn. 213 *Cosignatio regulationis parochiarum 1775–1786*, s. 178–179], i używana jest też w wizytacjach z I poł. XIX w., m. in. w 1844 r. [APP, ABGKP, sygn. 409, s. 117]. Parafia w jakiś sposób związana była z monastylem, skoro w jej uposażeniu wymieniane są „trzy przydatki na Monastyrze leżące” [m. in. APL, CHKGK, syn. 101, k. 5]. Wspomniana wyżej wizytacja dekanatu potylickiego z 1774 r. oprócz parafii w Rudzie wymienia „nowoerygowaną” parafię w *Rudzie Magierowskiej*, pod wezwaniem „Narodzenia Najświętszej Marii Panny” [k. 171], której „parafia jeszcze niewydzielona”. Jest to chyba jedna z ostatnich parafii erygowanych w diecezji chełmskiej. W archiwaliach z I poł. XIX w. wieś ta określana jest jako „Ruda Lasowa” (1829 r.) [APP, ABGKP, sygn. 3555, s. 33] lub „Ruda Leśna” (1840 r.) [APP, ABGKP, sygn. 409, s. 33]. Podawana przez W. Słobodjana informacja o istnieniu tu parafii w 1578 r. dotyczy raczej Rudy Monasterskiej. Na dokładniejszy czas założenia parafii w Rudzie Leśnej wskazywać może datowanie stojącej tu do dziś dnia cerkwi, na rok 1769. Obecnie wieś włączona do Ławrykowa. [В. Слободян, *op. cit.*, s. 457–458].

²⁶ APP, ABGKP, sygn. 409, k. 127.

Korzystanie z zamieszczonych w tej księdze [sygn. 101] informacji o parafiach bądź cerkwiach, po takim właśnie wpisaniu poszczególnych wizytacji, musiało od samego początku powodować utrudnienie, toteż zastanawia kontekst powstania tak ułożonego tekstu. Warto jednak zwrócić uwagę, że skoro istniał przed odpisem „rewizji” cerkwi w Skierbieszowie wspomniany wyżej akapit tytułowy, to znaczy, że materiał wizytacyjny miał być od samego początku porządkowany chronologicznie, w kolejności wizytowanych obiektów. Z jakiegoś powodu (być może zniszczenie części dokumentacji wizytacyjnej, a może tylko niestaranność przepisującego) wpisany został właśnie tak a nie inaczej, w wyniku czego akapit tytułowy znalazł się w końcowej części księgi.

Problem wart wyjaśnienia, to określenie czasu, kiedy dokładnie wpisano wizytacje do księgi: czy było to niedługo po zakończeniu całości „Rewizji” (po grudniu 1725 r.), czy później, a jeśli tak, to kiedy? Na pewno nie dokonywano tego na bieżąco. Chaos w kolejności wpisywanych wizytacji zdaje się wskazywać, że wpisy te były dokonywane raczej w niedługim czasie po zakończeniu wizytacji, kiedy nie były wypracowane jakieś zasady porządkowania zebranego materiału, które to zasady (porządkowanie według podziału na dekanaty) znamy już z odpisów wizytacyjnych z czasów biskupa Wołodkowicza, począwszy od 1731 r.²⁷

Pewną podpowiedzią dotyczącą czasu wpisywania opisów wizytacyjnych mogą być dwa teksty opisów cerkwi w Pawłowie w dekanacie krasnostawskim. Jeden z nich, datowany na 31 grudnia 1720 r., znajduje się w poszycie jej poświęconym. Ówczesna cerkiew i jej dachy określone są jako „bardzo stare y pogniłe”.²⁸ W drugim opisie, nie datowanym, znajdującym się w księdze odpisów opisów wizytacyjnych biskupa Lewickiego [sygn. 101], cerkiew określona jest jako „w scianach nowo wybudowana”, jeszcze nie ukończona²⁹. Opisy te, jako jedyne z zachowanych w dwu egzemplarzach, różnią się między sobą (zob.: Aneks III), co wskazuje na to, iż osobie przepisującej wizytacje fakt wzniesienia nowej cerkwi w Pawłowie był znany i dlatego został odnotowany. Niestety nie wiadomo, kiedy fakt zastąpienia starej cerkwi nową miał miejsce. Nie ma wskazówek na temat czasu powstania cerkwi w kolejnych jej wizytacjach w XVIII i pierwszej połowie XIX w.³⁰ W materiale archiwalnym z około połowy XIX w.

²⁷ APL, CHKGK, sygn. 102 [Wizytacje dekanatów sokalskiego i tartakowskiego z lat 1731–1732]; sygn. 103 [Wizytacje dekanatów bełskiego, waręskiego, sokalskiego i tartakowskiego oraz tyszowieckiego z lat 1731–1732]; sygn. 105 [Wizytacje dekanatów strzemileckiego, szczurowickiego, stojanowskiego, uhnowskiego i potylickiego z lat 1732, 1737, 1739].

²⁸ APL, CHKGK, sygn. 422 [Dawne dokumenty dotyczące uposażenia cerkwi pawłowskiej w powiecie chełmskim p. w. św. Barbary i Wniebowzięcia NMP, Pawłów] 1720–1841, k. 3.

²⁹ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 110.

³⁰ W XVIII w. i 1 poł. XIX w. cerkiew była wizytowana wielokrotnie – zob.: *Chełmski Kon-systorz Greckokatolicki [1525] 1596–1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum* (oprac. M. Trojanowska), Warszawa 2003, s. 536 (brak informacji o dwu różnych wizytacjach w poszycie o sygn. 106); zob. też: APL, CHKGK, sygn. 423, k. 3 (1817 r.), k. 36 (1839 r.). Tylko wyjątkowo w

czas powstania tej świątyni określono, prawdopodobnie błędnie, (choć dosyć blisko), na rok 1719³¹, zaś w Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce podano, że obiekt powstał około 1720 r.³² Cerkiew dotrwała do roku 1870, kiedy zastąpiono ją nową,³³ która zapewne w 1938 r. została rozebrana. Być może dalsze badania pozwolą ustalić dokładnie czas budowy świątyni, a zarazem przybliżą czas wpisania opisów wizytacyjnych.

Nie wiadomo dlaczego z około 500 parafii tworzących ówczesną diecezję chełmską,³⁴ do księgi [sygn. 101] wpisano wizytacje tylko 249 cerkwi (Aneks IV). Z innych źródeł archiwalnych i opracowań książkowych znanych jest jeszcze kilkanaście wizytacji cerkwi nie ujętych w tej księdze. Należy więc podejrzewać, że „rewizja” miała szerszy zasięg i objęła zapewne całą ówczesną diecezję. Być może zachowana księga jest tylko fragmentem jakiejś całości, a może przepisano tylko te wizytacje, które zachowały się w archiwum diecezjalnym, bądź te, które zdążono przepisać, zanim z jakiegoś powodu nie zaprzestano przepisywania.

Wśród 249 opisanych świątyń, zwraca uwagę wizytacja dwóch cerkwi w Hrebennem (dek. potylicki). Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie to, że obie cerkwie były parafialnymi, pod tym samym wezwaniem (św. Mikołaja), i stały, jak wiadomo z późniejszych źródeł³⁵, na terenie tego samego cmentarza przycerkiewnego, na niezbyt rozległym szczycie wzgórza³⁶. Po dwie cerkwie odnotowano (bez bardziej szczegółowego ich opisu) w monastyrach w Krupcu, Pustelniku i Domaszowie („Wielka” i „Na Bramie”). W Lubochyniach (dek. lubomelski) także były dwie cerkwie – nowa, już skończona, ale nabożeństwo odbywało się jeszcze w starej. Nie wiadomo gdzie była posadowiona stara, a gdzie nowa świątynia. Wizytowana cerkiew w Wielkiej Hłuszy stała w innym miejscu niż poprzednia, gdyż wśród jej gruntów wspomniany jest ogród „gdzie

wizytacji lub inwentarzu podawana bywa informacja o dokładnym czasie powstania jakiegoś obiektu.

³¹ APL, CHKGK, sygn. 154 [Spisy statystyczne i raporta periodyczne 1849–1854], k. 18v–19.

³² *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8 województwo lubelskie (pod red. R. Brykowskiego, E. Smulikowskiej–Rowińskiej), z. 5, powiat chełmski (oprac. K. Kutrzebianka i E. Smulikowska–Rowińska), Warszawa 1968, s. 40.

³³ APL, CHKGK, sygn. 424, k. 136.

³⁴ W. Kołbuk podaje liczbę 542 parafii w roku 1772 [W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 45]. Z moich wyliczeń wynika, że w latach 1759–1762 na terenie diecezji chełmskiej było 548 cerkwi parafialnych i filialnych (cerkwi i kapli) – zob. P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska*, op. cit., s. 239–240; zob. też: A. Gil, *Chełmska diecezja unicka*, op. cit., s. 163–166.

³⁵ APL, CHKGK, sygn. 105 [Wizytacje cerkwi 1732, 1737, 1739], k. 414v–415. Wizytacja miała miejsce 25 lutego 1739 r.

³⁶ Po 1760 r. jest tu notowana już tylko jedna cerkiew parafialna, gdyż druga z cerkwi zgodnie z sugestią biskupa M. Ryłty została sprzedana przed 1766 r. – zob.: P. Sygowski, *Greckokatolicka drewniana cerkiew św. Bazylego Wielkiego w Bełczu, powiat Tomaszów Lubelski, województwo lubelskie* (w:) *Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej*. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku, Łańcut 1999, s. 320, przypis 114.

Cerkiew stara była”. Zmiana posadowienia świątyni, przy budowie nowej, czasem się zdarza ale nie jest raczej regułą. Temat ten wart jest bardziej szczegółowych badań.

W kilku parafiach oprócz cerkwi odnotowano obecność kaplic. Kaplica wspomniana jest w monasterze werchrackim, bez podania jej lokalizacji³⁷. Przy wymienianiu uposażenia w ziemię monasteru jaźwińskiego, „panien zakonnych” – „pod Dobrotworem w lesie”, wspomniana jest „niwa przy kaplicy”. W Ohladowie (dek. szczurowicki) oprócz cerkwi znajdował się także kaplica przy plebani. W Turze (dek. ratneński) zanotowano, że „cerkiew wraz z kaplicą [...] dobrze opatrzone, także opasaniem i parkanem”. Wskazuje to na jakieś związanie obu świątyń, bądź przez dostawienie kaplicy do cerkwi, lub, co także jest spotykane, nadbudowanie kaplicy nad babińcem. Informacja w kolejnej zachowanej wizytacji tej cerkwi potwierdziła, że opis biskupa Lewickiego dotyczy tego drugiego, dosyć rzadkiego rozwiązania – kaplicy nad babińcem³⁸. Wynika stąd, że aby lepiej odczytać całą tę wizytację i prześledzić zachodzące zmiany, trzeba także zapoznać się z kolejnymi dostępnymi wizytacjami.

Jak wspomniałem, wizytacje wpisywano chaotycznie. Jednym z kryteriów, którym można byłoby kierować się przy porządkowaniu materiału przed wpisaniem, mogła być przynależność dekanalna. Niestety nie znamy dziś żadnej innej informacji o podziale administracyjnym diecezji chełmskiej z czasów omawianej wizytacji, nawet w innych egzemplarzach opisów, zachowanych poza tą księgą. Nie podawano aktualnej przynależności dekanalnej w początkowym, informacyjnym akapicie zachowanych opisów. Jest to dosyć dotkliwy brak informacyjny, ponieważ czas wizytacji (1720–1725) to przypuszczalny okres ciągłego jeszcze formowania się kształtu i struktury administracyjnej unickiej diecezji chełmskiej³⁹.

Hipotetyczne ustalenie przynależności dekanalnych parafii w czasie trwania omawianej wizytacji, pozwalające na dokładniejsze opracowanie omawianego materiału, przedstawione poniżej [Aneks IV], zostało dokonane przeze mnie na podstawie informacji o składzie poszczególnych dekanatów, znanym z wizytacji późniejszych (od 1731 r.). Wyniki tych ustaleń są dosyć interesujące. Spośród 22 dekanatów tworzących eparchię chełmską od początku lat 30. XVIII w. do 1772 r., w omawianej księdze [sygn. 101] odnotowano odpisy opisów cerkwi z 16 dekanatów. Brak opisów cerkwi z dekanatów sokalskiego (21 parafii), tarta-

³⁷ W wizytacji tej z 1732 r. (APL, CHKGK, sygn. 100 [Akta wizytacyjne cerkwi 1715–1759], k. 78-81v.) oprócz cerkwi wymienione są już dwie kaplice, jedna przy refektarzu, druga obok cerkwi. Kaplica wspomniana w wizytacji biskupa Lewickiego, to zapewne kaplica przy refektarzu.

³⁸ APL, CHKGK, sygn. 108 [Wizytacje cerkwi w dek. lubelskim i ratneńskim 1748–49], k. 23.

³⁹ A. Gil, *Chełmska diecezja*, op. cit. W końcu XVII w. nie było jeszcze dekanatu krasnostawskiego, który został później wydzielony z protopopii chełmskiej, zaś nie wymienione wówczas dekanaty waręski i uhnowski zostały wyodrębnione z protopopii bełskiej (A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku*, op. cit., s. 29–60).

kowskiego (10), waręskiego (27), bełskiego (28), hrubieszowskiego (29) i horodelskiego (22). Wizytacje nielicznych cerkwi tych czterech ostatnich dekanatów znane są z innych źródeł.

Dla wspomnianych 16 dekanatów zachowały się opisy od kilku cerkwi do ich kompletu w dekanacie. Z 28 cerkwi parafialnych dekanatu buskiego w omawianej księdze znajdują się opisy 15 cerkwi parafialnych i dwu monastyrskich, z 50 cerkwi dekanatu chełmskiego – opisy 15 cerkwi, z 14 dekanatu kaszogrodzkiego – 12, z 22 dekanatu krasnostawskiego – 7, z 22 dekanatu lubelskiego – 14, z 30 dekanatu lubomelskiego – 23, z 30 dekanatu potylickiego – 32 (dodatkowo opisy drugiej cerkwi w Hrebennem i cerkwi monasteru werchrackiego), z dekanatu ratneńskiego komplet opisów cerkwi (28), z 25 cerkwi dekanatu stojanowskiego – 9 i 1 monastyrska, z 12 dekanatu strzemilickiego – 5, z 26 dekanatu stojanowskiego – 16, z 26 szczebrzeszyńskiego – 16, z 12 dekanatu szczurowieckiego – 10 i dwie monastyrskie, z 26 dekanatu tomaszowskiego – 17 i jedna monastyrska, z 38 dekanatu tyiszowieckiego – 6, z 29 dekanatu uhnowskiego – 16, z 20 dekanatu zamojskiego – 16.

Ponadto w omawianej księdze [sygn. 101] znajdują się opisy dwóch cerkwi – okońskiej i sitowickiej, nienależących już później do diecezji chełmskiej, ale jak się wydaje do diecezji łuckiej. Można więc przypuszczać, że w tym czasie parafie te należały jeszcze do dekanatu kaszogrodzkiego diecezji chełmskiej, którego ostateczny kształt, jak z tego wynika, nie był jeszcze wówczas ustalony⁴⁰.

Inne źródła pozwoliły do wspomnianego powyższej opisu 249 cerkwi, znanego z omawianej księgi [sygn. 101], dodać wizytacje 13 świątyń tam niewymienionych: 1 cerkwi w dekanacie bełskim (jedyną dotychczas odnanioną z 28 cerkwi tego dekanatu), wizytację 1 cerkwi z 22 dekanatu horodelskiego (także jedyną odnanioną z tego dekanatu), 2 cerkwi z 27 dekanatu waręskiego (tylko dwie odnanione z tego dekanatu), 4 cerkwi z 29 w dekanacie hrubieszowskim (jedynie znane z tego dekanatu, w tym monastyr w Gródku), 2 cerkwi do wspomnianych wyżej 7 z dekanatu krasnostawskiego, a także po jednej wizytacji cerkwi do wymienionych wyżej 17 z dekanatu tomaszowskiego, 6 z dekanatu

⁴⁰ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 55 (jako parafia cerkwi „Okońskiej” – „Wniebowzięcia Panny Maryi” podana jest tu Okońska Wola; w 1696 r. w dekanacie kaszogrodzkim unickiej diecezji łuckiej wymieniana jest parafia w Okońsku – zob.: A. Gil, *Chełmskie diecezje, op. cit.*, s. 58; zob. też: W. Kołbuk, *Kościół, op. cit.*, s. 286 – Okońsk w diec. łuckiej); k. 85 (o cerkwi św. Dymitra w Sitowiczach nie ma informacji u A. Gila [*Diecezje chełmskie, op. cit.*] i Kołbuka [*Kościół, op. cit.*, zob. Indeks miejscowości]; wymieniana jest ona w 1820 r. w składzie dekanatu kaszogrodzkiego ówczesnej unickiej diecezji łuckiej – zob.: Державний Архів Волинської Облaсті [ДАВО], Луцька уніатська генеральна духовна консисторія, фонд 382, оп. 1, сп. 57, к. 3). To, że parafie te w 1721 r. wchodziły właśnie w skład dekanatu kaszogrodzkiego (diecezji chełmskiej) wynika z ich położenia: Okońska – kilka kilometrów na południe od Maniewicz, zaś Sitowicze – nad Stochodem, kilka kilometrów na południe od linii kolejowej Kowel – Kijów; zob. też: P. Sygowski, *Dekanat kaszogrodzki unickiej diecezji chełmskiej [w:] Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. Konferencja naukowa, Zamość 2000*, s. 120–126.

tyszowieckiego i 16 z dekanatu zamojskiego. W sumie na obecnym etapie badań znane są 262 opisy cerkwi z czasu interesującej nas wizytacji biskupa Lewickiego⁴¹.

Z innych badań wiadomo, że w latach 1720–1725 diecezja nie osiągnęła jeszcze swego pełnego kształtu. Nie było w niej jeszcze na pewno dekanatów sokalskiego i tartakowskiego, które w związku z tym nie były we wspomnianym czasie wizytowane. Jeszcze w 1725 r. dekanaty te były w diecezji włodzimierskiej⁴², a do diecezji chełmskiej zostały przyłączone zapewne w drugiej połowie lat dwudziestych XVIII w. Jako należące do tej eparchii wzmiankowane są w 1728 r.⁴³, i jako takie były wizytowane w 1731 r.⁴⁴

Prowadzone na ogół przy okazji innych prac kwerendy archiwalne i bibliograficzne, pozwoliły na odnalezienie, oprócz 3 wspomnianych wyżej, datowanych wizytacji z księgi o sygn. 101, datowania wizytacji 48 innych cerkwi. Datowania te, pochodzące z różnych źródeł, głównie z materiałów archiwum lubelskiego, z zespołu Chełmskiego Konsystorza Grekokatolickiego, są albo szczegółowe, z datą dzienną, albo tylko z datą roczną (wyjątkowo miesięczną i roczną). Niektóre z tych datowań znane są z oryginalnych egzemplarzy opisów wizytacyjnych tej wizytacji, lub ich kopii, bądź były tylko wzmiankowane w innych, późniejszych wizytacjach i opracowaniach.

Jedno datowanie wizytacji – cerkwi w Uhrynowie (dek. waręski) – napotkałem w czasie kwerendy w Archiwum w Przemyślu⁴⁵. „Rewizje” kilku innych cerkwi zostały odnalezione w archiwach Lwowa⁴⁶. W tamtejszym Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy znajduje się pięć wizytacji. Dwie z nich dotyczą tej samej cerkwi – Soboru Matki Boskiej w Uciszkowie, w dekanacie buskim. Jedna datowana ogólnie na 1722 r., druga na 17 lutego

⁴¹ Wizytacja cerkwi we wsi Mała Jelna w dekanacie Kamieniec Litewski oficjałatu brzeskiego diecezji włodzimiersko-brzeskiej, przypisywana jest przez P. Krasnego niestusznie biskupowi Lewickiemu (zob.: P. Krasny, *Architektura cerkiewna*, op. cit., s. 125). Cerkiew tę wizytował 11 grudnia 1725 r. wspomniany już w tym opracowaniu ks. Stefan Litwinko [zob. APL, CHKGK, sygn. 101, k. 146–147v].

⁴² Stanisław Potocki „na Złotym Potoku y Tartakowie, Strażnik WKL, Hrubieszowski, Opałiński ett: Starosta” wydając 28 grudnia 1725 r. prezentę parochowi do Kopytowa (dek. tartakowski) adresuje ją jeszcze do metropolity Leona Kiszki, który był zarazem biskupem włodzimierskim (APL, CHKGK, sygn. 103, k. 123–123v). Zob. też: A. Gil, *Chełmskie diecezje*, op. cit., s. 38–39.

⁴³ Joanna Wielhorska 24 grudnia 1728 r. wydaje prezentę parochowi do cerkwi w Horbkwie (dek. sokalski) adresuje ją do „Episkopa Chełmskiego i Bełskiego” (APL, CHKGK, sygn. 103, k. 119v).

⁴⁴ APL, CHKGK, sygn. 102 (d. sygn. 809 [a nie 779 – błąd w „Inwentarzu” CHKGK, op. cit., s. 82]) [Wizytacje cerkwi w dekanatach sokalskim i tartakowskim] 1731–1732; sygn. 103 [Wizytacje dekanatów bełskiego, waręskiego, sokalskiego, tyszowieckiego w diecezji bełskiej zostających] 1731–1732.

⁴⁵ APP, ABGKP, sygn. 3561 [Visitatio Decanalıs Decanatus Waresensis 1831], s. 48.

⁴⁶ Informację o czterech wizytacjach podał mi Ihor Skoczylas z Katolickiego Uniwersytetu we Lwowie, za co składam mu serdeczne wyrazy podziękowania.

1722 r.⁴⁷ Na ten sam dzień datowana jest także kolejna zachowana w tym archiwum wizytacja, przedmiejskiej cerkwi „Piatnickiej” w niedalekim Busku⁴⁸. Czwartą wizytacją, dotyczy monasteru werchrackiego, który był wizytowany przez biskupa 2 lutego 1722 r.⁴⁹ W archiwum lwowskiego Muzeum Narodowego znajduje się wizytacja cerkwi „Narodzenia Panny Najsświętszej” w Potyliczu – jednej z dwu tamtejszych przedmiejskich cerkwi – datowana na 23 stycznia 1722 r.⁵⁰ Dla tych trzech wizytacji zachowały się także niedatowane ich odpisy w księdze o sygn. 101.

Pięć datowań wizytacji (Czarnystok, Maziły, Czerncze, Szczebrzeszyn, Podhorce) znanych jest z rosyjskich opracowań drukowanych. Dwa kolejne datowania (Świdniki, Tarnawatka) są hipotetyczne, oparte na wyliczeniach różnicy wieku księży w kolejnych wizytacjach (zob. niżej). W sumie na obecnym etapie badań znanych jest 51 bardziej lub mniej dokładnie datowanych wizytacji (Aneks I).

Wśród dokładnie datowanych wizytacji cerkwi znajdują się „rewizje” cerkwi „Św. Mikołaja” w Tomaszowie i cerkwi „Św. Jerzego” w Lubomlu⁵¹. W tym czasie w miastach tych były po 3 cerkwie. Można więc przyjąć, że datowania wizytacji cerkwi w Lubomlu (9 lutego 1721 r.) jak i w Tomaszowie (19 stycznia 1722 r.) można z dużym prawdopodobieństwem odnieść do dat wizytacji pozostałych cerkwi Lubomla („Narodzenia Najświętszej Marii Panny” i „Św. Michała Archanioła”) i Tomaszowa („Św. Jerzego” i „Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny”). Zgodnie z tym założeniem można również przyjąć, że wspomniane wyżej datowania wizytacji cerkwi Buska (17 luty 1722 r.) i Potylicza (23 stycznia 1722 r.) można odnieść do czasu „rewizji” innych tamtejszych cerkwi – „Św. Mikołaja i „Św. Onufrego” w Busku, oraz „Św. Trójcy” i „Św. Ducha” w Potyliczu.

Tylko ogólnie, na rok 1723 datowana jest wzmianka o wizytacji cerkwi „Wniebowzięcia Matki Boskiej” w Warężu⁵², jednej z dwu tamtejszych cerkwi. Także w tym przypadku to ogólne datowanie można odnieść do czasu „rewizji” drugiej cerkwi waręskiej – „Św. Mikołaja”. Tych 9 hipotetycznych datowań pozwala właściwie zwiększyć ilość datowanych wizytacji do 60.

W archiwum lubelskim najwięcej datowanych egzemplarzy wizytacji zachowało się w jednej z innych ksiąg wizytacyjnych, a kilka w poszytach dotyczących poszczególnych parafii. W księdze o sygnaturze „100” zawierającej różne wizytacje z lat 1715–1759 zachowało się 14 oryginalnych, zapewne parafialnych, datowanych egzemplarzy wizytacji, podpisanych przez biskupa Le-

⁴⁷ ЦДІАУЛ: фонд (dalej: ф.) 201, оп. 46, сп. 1114, к. 1; ф. 159, оп. 9, сп. 1173, к. 10.

⁴⁸ ЦДІАУЛ, ф. 159, оп. 9, сп. 945, к. 44, 55 (inna kopia).

⁴⁹ ЦДІАУЛ, ф. 684, оп. 1, сп. 1180, к. 4. Informację o tej wizytacji przekazał mi Andrzej Gil, za co chciałbym mu serdecznie podziękować

⁵⁰ Національний музей у Львові, Ркл-471, к. 1–1v (informacja od I. Skoczylasa).

⁵¹ APL, СНКГК, sygn. 390, к. 2; sygn. 536, к. 7.

⁵² APL, СНКГК, sygn. 103, к. 50.

wickiego i w większości opatrzonych jego pieczęcią opłatkową.⁵³ Z tej liczby 5 „Rewizji” nie jest odnotowanych wśród wspomnianych 249 wizytacji w księdze ich odpisów [sygn. 101] (Dobraczyn, Gozdów, Mołodiatycze, monastyr w Gródku nad Bugiem, Ślipcze). Pozostałych 9 wizytacji, to parafialne egzemplarze odpisów, zamieszczonych także w księdze o sygn. 101 (Horyszów Lacki, Hrycowola, Krupe, Laszków, Michałów, monastyr w Wolicy Derewlańskiej, Rachanie, Stawrów, Złojec).

Kolejnych 8 oryginalnych, datowanych egzemplarzy wizytacji parafialnych biskupa Lewickiego zachowało się w archiwum lubelskim, w poszytach dotyczących poszczególnych parafii w: Lubomlu, Pawłowie, Strzyżowie, Tarnogórze, Tarnowie, Tomaszowie Lubelskim, Zapolu, Zhoranach. Wizytacje w Strzyżowie i Tarnowie nie są znane z innych źródeł.⁵⁴

Odpis jednej datowanej wizytacji, we wsi Czerncze (dek. ratneński) został opublikowany na początku XX w., w opisie parafii powiatu kowelskiego, autorstwa N. I. Teodorowicza.⁵⁵ Wzmianki o innych 15 datowanych egzemplarzach wizytacji pochodzą z tekstów późniejszych wizytacji, w których, wśród wymienianych dokumentów przechowywanych w archiwach parafialnych, wspomina się również zachowane tam wizytacje (na ogół tylko z datą roczną). Informacje o 4 innych wizytacjach (Czarnystok, Maziły, Podhorce, Szczebrzeszyn) znajdują się w rosyjskich opracowaniach historycznych z końca XIX i początku XX w. [zob.: Aneks I].

Określenie daty przeprowadzenia wizytacji (nawet tylko rocznej), szczególnie w przypadku najstarszej ze znanych większej wizytacji eparchii chełmskiej, jest niesłychanie istotne w szerokim kontekście badań nad historią i rozwojem kultury religijnej (w tym sztuki) kręgu Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej w XVIII w. Dokładna data wizytacji jest potwierdzeniem istnienia, w określonym czasie, konkretnej parafii, stanu jej cerkwi, informacja o ówczesnym parochu, o właścicielu danej miejscowości, czyli o kolatorze (opiekunie cerkwi). Jest to także przyczynek do wiedzy o przebiegu i prowadzeniu procesu wizytacyjnego.

Zachowane datowania wskazują, że biskup Lewicki wizytował diecezję w czasie kilku objazdów wizytacyjnych, które miały miejsce od końca 1720 do, co najmniej, jesieni 1723 roku. Z 49 dokładniej datowanych wizytacji – 45 odnosi się właśnie do tego okresu.

Jedyna wizytacja datowana na 1724 r. – cerkwi w Strzyżowie w dekanacie horodelskim, została przeprowadzona „przez Komissarzów zesłanych od JW. Józefa Lewickiego Biskupa Chełmskiego”. Komisarze ci to bazylianin Mikołaj

⁵³ APL, CHKGK, sygn. 100, k. 16–36v, 39.

⁵⁴ APL, CHKGK, sygn. 390, 422, 492, 522, 525, 536, 582, 585.

⁵⁵ Н. И. Теодоровичъ, *Волынь въ описаніи городовъ, местечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ, археологическомъ и друг. отношеніяхъ*. (w:) *Историко-статическое описание церквей и приходоу Волынской епархіи*, том 5. Ковельскій уездъ, Почаевъ 1903, s. 308–309.

Błęszyński – „Archidiakon i Kommissarz” oraz ksiądz Andrzej Wizanski Dziekan Horodelski „Kommissarz Eppiskopsky”⁵⁶.

Z dwu znanych wizytacji z 1725 roku o dokonaniu takowej w Podhorcach (dekanat tomaszowski) jest tylko wzmianka w opracowaniu Kotlińskiego⁵⁷. Nie wynika z niej, kto mógł być wizytatorem, natomiast przy kopii tekstu wizytacji cerkwi w Lipsku koło Zamościa, w dekanacie szczebrzeszyńskim widnieje wspomniany już wyżej dopisek – „przez JW.: Jozefa Lewickiego Biskupa Chełm~ y Bełzkiego – 1725 Ru in Xbri”⁵⁸.

Także na 1725 rok (7 lutego) datowana jest wizytacja dziekańska cerkwi we wsi Czerncze w dekanacie ratneńskim, kolejna, po wcześniejszej „Rewizji” tej cerkwi w 1721 r., przez biskupa Lewickiego. Wizytatorem był dziekan ratneński, paroch we wsi Tur – Bazyli Pilecki⁵⁹. Jak z tego wynika, w roku 1725 trwała jeszcze wizytacja generalna, polegająca na wizytowaniu przez biskupa cerkwi, które z jakichś względów nie były jeszcze nie były poddane temu procesowi. Jednocześnie diecezja była objęta już kolejnym, rozpoczętym może rok wcześniej, etapem wizytacyjnym – wizytacji dziekańskich.

Przebieg podróży wizytacyjnych biskupa nie jest prosty do odtworzenia. Wydaje się, że pierwsza z tych podróży miała miejsce na przełomie lat 1720–1721. Przyjmuję, że tytuł całej wizytacji wraz z datą (najwcześniejszą ze znanych), umieszczony nad tekstem wizyty cerkwi w Skierbieszowie wskazuje, że to właśnie to miasteczko było początkiem podróży wizytacyjnych biskupa Lewickiego, trwających przez kilka lat, a rozpoczętej 29 grudnia 1720 roku. Nie wiadomo, dlaczego biskup chełmski zaczął wizytację właśnie tu, a nie np. w Chełmie, lub jego bliskiej okolicy.

Znając daty dzienne wizytacji cerkwi w Skierbieszowie, Krupem, Łopieniu, Krasnem, Pawłowie i Dratowie, można przyjąć, że w kolejnych dniach na przełomie 1720 i 1721 roku, wizytowano także inne cerkwie w tych okolicach, w dekanatach krasnostawskim, lubelskim i może częściowo chełmskim.

W czasie kolejnej podróży, miesiąc później biskup Lewicki powrócił zapewne w te okolice, gdyż na 3 lutego 1721 r. datowana jest wizytacja cerkwi w Kolechowicach, a na 7 lutego cerkwi w Tarnowie i Świerszczowie. Także wówczas mógł biskup Lewicki odwiedzić cerkwie w Ostrowie i Uścimowie, o których wiadomo, że były wizytowane w 1721 r. Jednak jednocześnie na 5, 6 i 9 lutego tego roku (1721) datowane są także wizyty cerkwi w Zhoranach, Zapolu i Lubomlu – wszystkie w dosyć odległym dekanacie lubomelskim. Albo więc datowanie niektórych wizytacji nie jest prawdziwe, albo – co wydaje się bardziej prawdopodobne – działały dwa zespoły wizytatorów.

⁵⁶ APL, CHKGK, sygn. 492, k. 208–209.

⁵⁷ Н. А. Котлинский, *op. cit.*, s. 33.

⁵⁸ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 51.

⁵⁹ Н. И. Теодоровичъ, *op. cit.*, k. 309.

Na możliwość zaistnienia błędów zapisu wskazują daty wizytacji kilku cerkwi. W przypadku Dratowa zachowały się dwa odpisy wizytacji z 1741 r., w których wzmiankowana jest, przechowywana w archiwum parafialnym, wizytacja z 1721 r. W jednym odpisie data dzienna to „2 Jan.” (2 stycznia), w drugim „2 Junij” (2 czerwca). Natomiast w wizytacji z 1748 r., podana jest informacja o wizycie biskupa Lewickiego „2 Januarij” 1721 r.⁶⁰ Taką też datę przyjąłem w poniższych rozważaniach.

W poszycie poświęconym parafii w Pawłowie, znajduje się parafialny egzemplarz wizytacji z czasów biskupa Lewickiego, z datą 31 grudnia 1720 r. Kilka kart dalej spotykamy tekst wizytacji dokonanej 17 lutego 1793 r. przez ks. Teodora Połuchtowicza, w którym to opisie wspomniany jest egzemplarz wizytacji biskupa Lewickiego z „13 grudnia 1720 r.”⁶¹, co jest wyraźną pomyłką kopisty.

Na początku XX w. N. I. Teodorowicz opisując parafię w Czernczu (dawny dekanat ratneński) w rosyjskojęzycznej monografii powiatu kowelskiego, dwukrotnie wspomina o wizytacji biskupa Lewickiego z 25 sierpnia 1721 r. Jest ona tam zacytowana w języku polskim. Tytułowy akapit brzmi: „Rewizyia Cerkwi Czornockiey przezemnie Józefa Lewickiego, Episkopa Chełmskiego y Bełskiego, Archimandryte Zydyczynskiego, w Roku 1721 miesiąca Stycznia dnia dwaziestego piątego czyniona”⁶². Wygląda na to, że autor przetłumaczył polską nazwę miesiąca „styczeń” na rosyjski „август”.

Wspomniane przypadki wskazują na możliwość powstawania błędów na kolejnych etapach przepisywania tekstu. Należy sądzić, że prawidłowe daty zawierają egzemplarze opatrzone podpisem i pieczęcią biskupa. Takich znanych dziś egzemplarzy jest 23 – 14 w poszycie o sygn. „100” i 9 w poszytach poszczególnych parafii. To prawie połowa ze znanych, datowanych wizytacji. Zapewne prawidłowa jest też data wizytacji cerkwi skierbieszowskiej, o czym wspomno wyżej. Reszta datowań znana jest z późniejszych kopii wizytacji biskupa Lewickiego, lub ze wzmianek o tej wizytacji.

W części wizytacji, niezależnie od tego czy dysponujemy oryginałem, czy kopią, nie odnotowano nazwisk parochów (w 105 parafiach), jednak częściej (w 151 parafiach) informacja taka jest zamieszczana. Księża wymienieni są (na ogół z podanym przy tym ich wiekiem) w dekanatach buskim, potylickim, stojanowskim, szczebrzeszyńskim, strzemilickim, szczurowickim, tomaszowskim, uhnowskim i zamojskim. Nie podawano takiej informacji lub podawano wyjątkowo rzadko w dekanatach chełmskim, kaszogrodzkim, krasnostawskim, lubelskim, lubomelskim oraz ratneńskim.

Zwraca uwagę obecność kilku księży w niektórych parafiach, czasem 2, ale także 3 (Ruda Monastyrska, Dziewięcierz), 4 (Kamionka Stara, Domaszów,

⁶⁰ APL, CHKGK, sygn. 106, k. 64–64v, k. 82–83; sygn. 108, k. 5v–6.

⁶¹ APL, CHKGK, sygn. 422, k. 6.

⁶² Н. И. Теодоровичъ, *op. cit.*, k. 308.

Mosty – dek. uhnowski), 5 (Kamionka Leśna), czy nawet 7 (Chlewczany, Werchrata).

Informacja o wieku księży może być pomocna przy podjęciu próby datowania wizytacji niedatowanych, o ile ten sam paroch zostanie odnotowany w tej samej parafii, w kolejnych opisach wizytacyjnych, z podanym aktualnym jego wiekiem, a jedna z wizytacji jest datowana. W praktyce takie sytuacje spotyka się wyjątkowo rzadko, a i datowanie na tej podstawie jest tylko orientacyjne, z dokładnością do jednego roku⁶³. Trzeba też pamiętać, że czasem w trakcie kolejnej wizytacji przepisywano tekst poprzedniej nie zmieniając wieku parocha, jak np. we wspomnianym już Miączynie.

W omawianej wizytacji znalazłem tylko jeden pewny przypadek, w którym porównanie wieku parocha w „rewizji” nie datowanej, z jego wiekiem w kolejnej wizytacji (lata 40. XVIII w.), już z czasów biskupa Wołodkowicza, może pomóc w ustaleniu czasu odbycia pierwszej z nich. W Tarnawatce (dek. zamojski), w omawianym, nie datowanym zapisie wizytacyjnym biskupa Lewickiego, wymieniony jest ksiądz Jan Zawalski, lat 39⁶⁴. W wizytacji cerkwi tarnawackiej, która miała miejsce 1 lutego 1744 r., wymieniony jest ten sam ksiądz, mający wówczas 62 lata⁶⁵, czyli starszy o 23 lata. Ta różnica wieku wskazuje, że poprzednia wizyta biskupa miała miejsce w 1721 lub 1722 r.

Być może podobnie można potraktować informacje o księdzu ze wsi Świdniki w dekanacie chełmskim. W wizytacji biskupa Lewickiego wymieniony jest ksiądz Bazyli Nosowicz lat 28⁶⁶, zaś w wizytacji tej parafii z czasów biskupa Wołodkowicza z 18 listopada 1744 r. – ksiądz Bazyli Atanasowicz, lat 50⁶⁷. Ze względu na podobieństwo nazwisk wydaje się, że może chodzić o tę samą postać. Przyjmując to, można datować opis biskupa Lewickiego na rok 1722, i byłaby to jedyna datowana wizyta dekanatu chełmskiego – jednak dosyć hipotetyczna.

Odległość, jaką według dat wizytacji przebył Lewicki pomiędzy Skierbieszowem a Dratowem od 29 grudnia do 2 stycznia, wskazuje na intensywność pracy biskupa. Potwierdza to wizytowanie jednego dnia – 30 grudnia 1720 r. –

⁶³ Starania w ustaleniu czasu wizytacji w ten sposób podjąłem przy okazji próby określenia dat wizyt 18 cerkwi z dekanatów buskiego, strzemileckiego i szczurowickiego, sporządzonych za czasów biskupa Wołodkowicza, zamieszczonych w poszycie zawierającym różne wizytacje z lat 1740–1769 [APL, CHKGK, sygn. 106, k. 24–42]. Porównanie określenia wieku parocha laszkowskiego Siemiona (Simona) Łotockiego w wizytacji niedatowanej – 68 lat [k. 39], z jego wiekiem w datowanej (20 luty 1722 r.) wizytacji biskupa Lewickiego [APL, CHKGK, sygn. 100, k. 31–31v] – 37 lat – pozwoliło datować niedatowaną wizytację na rok 1753 – zob.: P. Sygowski, *Cerkwie Buska w XVIII-wiecznych wizytacjach unickiej diecezji chełmskiej w Archiwum Państwowym w Lublinie* (w:) *Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник. Випуск 9. Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції. М. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року, Луцьк 2002, s. 134.*

⁶⁴ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 1.

⁶⁵ APL, CHKGK, sygn. 106, k. 151 (k. 135).

⁶⁶ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 11v.

⁶⁷ APL, CHKGK, sygn. 107, k. 231–230v.

cerkwi w dosyć odległych miejscowościach jak Krupe i Łopiennik, i zapewne (bo byłoby to logiczne) jeszcze po drodze cerkwi w Żulinie i Stężycy. Skoro 31 grudnia biskup „rewidował” cerkiew w Pawłowie, to po drodze był zapewne w Kaniem, Krasnem i być może Rejowcu. Przyjmując, że wizytację cerkwi w Dratowie biskup Lewicki przeprowadził 2 stycznia 1721 r., to był zapewne także w Chojeńcu, Milejowie i Łęcznej. Wydaje się, że z Dratowa mógł jechać do Ostrowa, Uścimowa i Kolechowic, ale jak wspominałem mógł tam być dopiero w lutym, z tym, że wtedy (jak wspomniane było wyżej) musiałby się rozdzielić, i być też w tym samym czasie w dekanacie lubomelskim. Być może więc z Dratowa biskup Lewicki ruszył już w kierunku Chełma, ze względu na zbliżające się Boże Narodzenie w Kościele Wschodnim.

Używane tu określenie „dekanat” w rekonstrukcji trasy podróży jest pojęciem roboczym, dla wskazania rejonu działania biskupa. Jak już wspominałem, w podstawowym poszycie, na którym oparte są poniższe rozważania [sygn. 101], w różnych egzemplarzach omawianej wizytacji brak jakiegokolwiek wzmianki o przynależności dekanalnej którejkolwiek parafii. Biskup Maksymilian Ryłło wizytując diecezję chełmską i bełską w latach 1759–1762, starał się wizytować ją dekanatami. Elementem procesu wizytacji było wcześniejsze zawiadomienie dziekana danego dekanatu o mającym nastąpić przyjeździe biskupa⁶⁸. Jak wynika z zachowanych datowań biskup Lewicki, nie zastosował jeszcze tej metody.

Przyjmując późniejsze przynależności dekanalne cerkwi, w czasie wspomnianej pierwszej podróży wizytacyjnej biskup w ciągu 5 dni przejechał z dekanatu zamojskiego przez teren dekanatu krasnostawskiego na teren dekanatu lubelskiego.

Kolejna podróż wizytacyjna, według nielicznych zachowanych datowanych zapisów wizytacyjnych, objęła tereny dekanatu ratneńskiego, który odwiedzany był pod koniec stycznia 1721 r., i lubomelskiego wizytowanego w pierwszej połowie lutego.

W lecie 1721 roku wizytowane były bazylikańskie cerkwie w Zamościu i Gródku nad Bugiem, więc zapewne również jakieś cerkwie z dekanatów zamojskiego i hrubieszowskiego, choć inne datowane wizytacje tego drugiego ze wspomnianych dekanatów znane są z roku 1723. W końcu roku 1721 biskup „rewidował” cerkwie dekanatu szczebrzeskiego, a także zamojskiego i zapewne tomaszowskiego. Nie wiadomo dokładniej kiedy, ale również w tym roku, był wizytowany dekanat kaszogrodzki.

Na początku 1722 roku biskup Lewicki kontynuował wizytację dekanatu tyszowieckiego, tomaszowskiego i potylickiego oraz rozpoczął wizytę w dekanatach buskim i szczurowickim, a także zapewne w sąsiadujących z nimi dekanatach stojanowskim i strzemilickim, których datowane wizytacje nie są do tej pory znane. „Rewidowany” był również także w tym roku dekanat zamojski.

⁶⁸ P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska*, op. cit., s. 240–241.

W lutym 1723 r. roku kontynuowane było wizytowanie cerkwi dekanatu ty-szowieckiego, a jesienią „rewidowane” były dekanaty waręski, hrubieszowski i bełski.

Z lat 1724 i 1725 pochodzą kolejne, już tylko 3 datowane wizytacje z dekanatów: horodelskiego, szczebrzeszyńskiego i tomaszowskiego. Jak wspomniałem wyżej wizytatorami byli wówczas także, przynajmniej w jednym z wizytowanych obiektów – „Kommissarze”, zaś przy wizytacji cerkwi w Lipsku koło Zamościa zanotowano, że była wizytowana przez biskupa Lewickiego.

Zachowany materiał powizytacyjny można analizować w wielu kontekstach. Zwraca uwagę, mimo niezbyt obszernych tekstów poszczególnych wizytacji, ich pewna odmienność w odniesieniu do poszczególnych dekanatów. Np. w wizytacjach z terenu dekanatów kaszogrodzkiego, ratneńskiego i lubomelskiego zamieszczone są dokładniejsze informacje o cerkwiach, a w przypadku ratneńskiego i lubomelskiego, także o dokumentach uposażenia. Wzmianki o takich dokumentach w wizytacjach cerkwi innych dekanatów spotyka się bardzo rzadko. Warto zauważyć, że wskazania wizytacyjne synodu zamojskiego nie wspominają o potrzebie wymienienia uposażenia parafii, mimo to biskup Lewicki w „rewizjach” czasem je podaje. Bardzo istotnym brakiem jest nieobecność uwag powizytacyjnych, może dla tego, że takiego punktu również nie przewidziano we wskazaniach tegoż synodu.

Odrębnym problemem, godnym zainteresowania, jest analiza językowa tekstów wizytacyjnych – terminologia, ortografia, rusycyzmy, składnia, itp. Różnice widoczne są nawet w języku zapisów pomiędzy oryginalnymi egzemplarzami wizytacji, pisanymi zapewne przez różnych pisarzy wizytacyjnych i podpisany mi przez biskupa. Wystarczy porównać choćby język dwu różnych opisów cerkwi w Pawłowie (Aneks III) z innymi „rewizjami”. Zapisy te można porównać też z zapisami w księdze odpisów, jak i oddzielnie odpisy tylko w tej księdze.

Paru uwag wymagają nazwy miejscowości parafialnych, które tak w części diecezji znajdującej się obecnie na terenie Polski, jak i w części ukraińskiej, niekiedy ulegały zmianie. Część nazw w tej wizytacji zapisana jest w starszej, niewiele różniącej się od dzisiejszej wersji, np. Czorncze (Czerncze), Kosopudy (Kosobudy), Terespol (Tereszpol), Michalów (Michałów), Duby (Dub), Berezce (Bereźce), Szacko (Szack), Zyryce (Żyrycze). Może to wynikać z autorskiej wersji zapisu. Niekiedy zmiany nazw są nieco dalej idące, np. Złociec – obecnie Złojec, Topolec – Topólcza, Werchrachanie – Werechanie, Samarowicze – Samary czy Wybzer – Obzerek (Obzerek Mały). Niektóre dzisiejsze nazwy to, jak się wydaje, spolszczenia – np. Ryczki to dzisiejsze Rzyczki (już od I poł. XVIII w.), Mazyły to Mazły, Tenetyaska obecnie Teniatyska.

Dalej idące zmiany nazw były wynikami procesów zachodzących na różnych etapach historii, m. in. w dekanacie potylickim wieś Kamieniecki Las nosiła później nazwę Kamionka Leśna (po II wojnie – Bobroidy), Wólka Ruskowa w II ćw. XVIII w. tworzyła parafię z Wólką Mazowiecką; w I poł. XIX w. parafia nosiła już tylko nazwę Wólka Mazowiecka (ob. Wolica). Lipnik nosił póź-

niej nazwę Kamionka Lipnik, obecnie znów Lipnik; Kamionka, to późniejsza Kamionka Stara Wieś, obecnie Stare Seło. Sopot (dek. tomaszowski) to dziś Majdan Sopocki; parafia „Maydan” (dek. szczebrzeszyński) została włączona do założonego około 1725 r. miasta Józefów, i odtąd w archiwaliach występowała już jako parafia józefowska.

Po II wojnie światowej nieliczne nazwy miejscowości zarówno na terenie Polski jak i Ukrainy zmieniono częściowo lub całkowicie, np. nazwę wsi Horyszów Lacki – na Horyszów Polski zaś miasteczko Maciejów koło Lubomla przemianowano na Łukiw.

Niewątpliwie wizytacja ta jest bardzo ważna dla badań nad architekturą cerkiewną eparchii chełmskiej, choć niestety w skromnym zakresie, gdyż odnotowany jest w niej jedynie ogólnie stan cerkwi, dosyć rzadko spotykamy wzmianki o bryle, jak i o wyglądzie wnętrza świątyni, czy elementach wyposażenia.

Każdy z opisów wizytacyjnych (z nielicznymi wyjątkami) zawiera informację o stanie cerkwi. Około 30 procent cerkwi – 82 obiekty – jest określona jako „w ścianach i dachach dobra” (rzadziej „porządna”), a wyjątkowo wizytator pochwalił cerkiew w Wielkiej Hłuszy, że jest „robotą dobrą wyrobioną”. Nieco więcej cerkwi – 88 – określono jako w całości wymagające „reparacji” lub „wielkiej reparacji”. Czasem zanotowano, że cerkiew jest „nadstarzała”, „stara”, czy wręcz „zła” (Magierów – św. Jerzego) lub „barzo zła” (Cyr). Do tej grupy zaliczyłem także obiekty zwracające szczególną uwagę wizytatora, przy opisanu stopnia zachowania których dodawał on jakieś bardziej obrazowe określenia, np. cerkiew w Ruskich Piaskach – „barzo opadła i stara”, w Lipsku (dek. tomaszowski) – „barzo stara y mizerna”, w Wieprzowym Jeziorze – „zruynowana”, w Świerżach – „ku ruinie nakłoniona”, w Andrzejowie i Wołoskowoli – „dużo nadstarzała”, w Krasnem (dek. krasnostawski) i Chojeńcu – „nie masz czego y reperować”. Kolejnych 51 cerkwi (20%) wymagało częściowego remontu – głównie „dachów” (tu raczej w znaczeniu kopuł) – 49 obiektów, a tylko w dwóch przypadkach „dachy” były dobre, a naprawy wymagały ściany – w drewnianej cerkwi w Szacku i murowanej, być może wówczas jeszcze o korzeniach z XIII w. – św. Jerzego w Lubomlu.⁶⁹

12 cerkwi określono albo jako „nowowypbudowane” i jeszcze nie skończone (dwie z trzech cerkwi w Wojsławicach – św. Eliasza i św. Onufrego, cerkiew „Kniaża Lubycka”, druga cerkiew św. Mikołaja w Hrebennem, cerkwie w Niewirze, Brzuchowicach, Lubochyniach i Pawłowie w dek. krasnostawskim), albo „nowowypbudowane” i już czynne – cerkiew w Hucie (zwanej później „Stara”

⁶⁹ Więcej o cerkwi św. Jerzego w Lubomlu zob.: P. Sygowski, *Unickie cerkwie Lubomla w XVIII-wiecznych opisach wizytacyjnych w Archiwum Państwowym w Lublinie* [w:] *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції. м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року*, Луцьк 2001, s. 121–126.

lub „Kryształową” – dek. potylicki) oraz cerkwie w Szczytniu, Dubecznie i Nużelu.

W dwóch parafiach zamiast cerkwi były kaplice tymczasowe: w Maciejowie (ob. Łukiw), w dekanacie lubomelskim, cerkiew została „od Szwedów spalona teraz tylko kaplica do czasu wybudowana”, zaś w niedalekim Okuninie „Cerkiew *alias* kaplica barzo iest mizerna, ciasna y wewszystkim nieporządna gdyż tylko do czasu wybudowana”. Przy opisach 14 cerkwi brak informacji o stanie zachowania.

Opisy wizytacyjne poza określeniem stanu świątyni zawierają niekiedy jakieś wskazówki na temat planów i brył cerkiewnych. Wydaje się, że najczęściej stosowanym wówczas rozwiązaniem była cerkiew trójdzielna, złożona z „ołtarza”, czyli prezbiterium, nawy i „przytworu” czyli babińca lub przedsionka. Przy takim rozwiązaniu planu, w 26 przypadkach wspomniana jest dzwonnica umieszczona nad „przytworem”, w tym w 12 cerkwiach w dekanacie kaszobrogdzkim (prawie we wszystkich) i w kilku cerkwiach dekanatu lubelskiego. Wynika to raczej z większej dokładności opisu, niż z tego, że ten typ cerkwi był tam częściej spotykany niż gdzie indziej. Tego typu cerkwie wspomniane są także w dekanatach ratneńskim, lubomelskim oraz chełmskim. Rozwiązanie takie spotykamy zarówno w cerkwiach „nadstarzałych” (Uhły, Janówka, Obzerek) jak i nowych (Nużel). W Nudyżu „przytwór na którym dzwonnica” był „denowo ... przybudowany”, co wskazuje także na praktykę wymiany w całości różnych, bardziej zniszczonych części cerkwi.

W nadstawionej nad babińcem dzwonnicy znajdowało się zazwyczaj od 2 do 4 dzwonów, ale w Sosnowicy i w Krymnie było ich po 5. Więcej dzwonów – 6 – wymieniono w Uhnowie (cerkiew św. Mikołaja) i Butyniu, a 7 – w monasterze domaszowskim, z tym, że nie wiadomo, w jakiej relacji do cerkwi były tamtejsze dzwonnice.

Dzwonnice stojące oddzielnie wymieniano wyjątkowo rzadko. W Szczytniu była „Zwonnica osobno”, w Cyrze – „dzwonnica na słupach osobno”, w Krasnymstawie i Skierbieszowie – „przy cerkwi”, w Ratnie (Narodzenia Najświętszej Marii Panny) – „nowowbudowana”, także „przy cerkwi”. Podobnie było zapewne w Dubecznie, skoro cała cerkiew tamtejsza była nowa, zaś „zwonnica” wymagała „reperacji”. Dzwonnica stojąca obok znajdowała się także przypuszczalnie przy wspomnianej już wyżej cerkwi z kaplicą nad babińcem w Turze. W Świtazi nie było dzwonnicy tylko „przy scianie cerkiewney dzwonow cztery” – być może podwieszona (raczej tymczasowo) do „rysiów”⁷⁰.

Obecności stojących oddzielnie dzwonnicy można się domyślać także wtedy, kiedy przy opisie cerkwi trójdzielnych wspomniany jest sam „przytwór” bez dzwonnicy, która wymieniana jest dalej w tekście, przy okazji informacji o

⁷⁰ O takim umieszczeniu dzwonów przy cerkwi monasteru w Hrycowoli („pod opasaniem dzwonników dwa”) wspomina w wizytacji (5.VI.1762 r.) biskup M. Ryłło [APL, CHKGK, sygn. 111, k. 5].

dzwonach, np. w Jarewiszczu, Sobiborze, Polemciu, Ostrowiu, Pulmie, Andrzejowie i Wereszczynie. Wydaje się, że tak ustawionych dzwonnicy było więcej.

Tylko w jednej cerkwi, w Grabowcu, wymieniony jest dzwonek „w kopule”. Jak można przypuszczać, była to sygnaturka, umieszczona w wieżyczce na dachu, popularna w okresie baroku w architekturze kościelnej i stosowana już często w architekturze cerkiewnej.

Przy 33 cerkwiach w dzwonnicy oprócz dzwonów znajdowało się też „klepadło” (w Borkach – „wielkie żelazne”).

Inne odnotowane w wizytacji plany świątyń to plany dwudzielne, złożone z prezbiterium i nawy. Wspomniana cerkiew w Świtazi była „bez przytworu i dzwonnicy” zaś w Żulinie świątynię tworzyła „cerkiew [nawa] ołtarz y dzwani-ca” bez „przytworu”. W Szczedrochoszczu cerkiew nie miała „ołtarza i przytworu”, czyli była jednoprzestrzenna.

Jeszcze jednym, wspominanym niekiedy elementem bryły było „opasanie”, czyli, jak można przypuszczać, daszek pulpitowy obiegający ściany w połowie ich wysokości, wsparty na wystających belkach zrębu, tzw. „rysiach”. „Opasanie” mogło być w dobrym stanie (Radostów), wymagające „reperacji” (Ratno – cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego), „zruynowane” (Powicie), „opadłe” (Zalisy), bądź pozbawione pokrycia daszku (Szack, Sztuń, Wietły – cerkiew Przemieniania Pańskiego).

Jedynie w Borkach wspomniano o rodzaju budulca zrębu – „cerkiew w ścianach z krąglaków” – zapewne dla podkreślenia starości obiektu, i wynikającego stąd nie najlepszego jego stanu.

Jeśli chodzi o wyposażenie wnętrza, zwraca uwagę brak jakiejkolwiek informacji o powszechnie występujących jeszcze wówczas ikonostasach, jak i pojawiających się już ołtarzach bocznych, czy też znajdujących się w cerkwiach ikonach. Widocznie ich obecność była tak oczywista, że nie wymagała wzmiankowania. Jedynie przy części wizytowanych świątyń pojawia się bardzo ogólna i właściwie niewiele mówiąca informacja, że „cerkiew w ołtarzach i obrazach” jest „porządna” lub „mniej porządna”.

Na podstawie dosyć skromnych informacji można jedynie zwrócić uwagę na pewne szczegóły wyposażenia. Warto zauważyć jeszcze powszechną obecność drewnianych puszek na prosforę. Puszka taka mogła być np.: „malarsko pozłocista” (np. Krasnobród, Stanin, Zapole), „malarsko posrebrzana” (Świerszczów), „drewniana w niey Szuflada Srebrna” (Biała – dek. potylicki), „barzo prosta” (Chojeniec, Zhorany), „barzo podła” (Wołoskowola).⁷¹ Rzadziej puszka była cynowa (Suchowola, Tarnów), „miedziana ... pozłocista” (Tarnogóra) lub „srebrna” (Ruda Monastyrka, Magierów, Krasnystaw – tu „aszpurskiej roboty”). W wielu cerkwiach używano jeszcze niektórych ksiąg liturgicznych pisanych. Jednocześnie już w każdej cerkwi stosowane były dzwonki ołtarzowe, 1

⁷¹ Drewniane puszki (podobnie jak i drewniane monstrancje) zostały zakazane 40 lat później przez biskupa Ryłtę, zob.: P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska*, op. cit., s. 267.

badź 2, czasem 3 (w 13 cerkwiach), zaś w Lubomlu w cerkwi św. Jerzego i w Tomaszowie, także w cerkwi św. Jerzego były po 4 dzwonki, a w cerkwi Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Lubomlu – 6. W wielu świątyniach odnotowano obecność antepediów (co wskazuje na obecność ołtarzy bocznych), nawet 5 (Szczepieszyn, Luboml – św. Jerzego), 6 (Sobibór), 7 (Dub – dek. tyszowiecki), czy 8 (Krasnystaw – w tym „wybianych w kwiaty Skurzanych cztery”). Co ciekawe, bardzo rzadko odnotowywano obecność chorągwi, po jednej w 5 cerkwiach (Andrzejów, Szczepieszyn, Świerże, Sobibór, mon. Werchracki). Tylko w jednej cerkwi wspomniana jest obecność monstrancji (Wielka Hłusza w dekanacie ratneńskim⁷²), która w inwentarzach w 2. połowie XVIII w. wymieniana jest już częściej.

Można też odnotować istnienie pewnych lokalnych kultów obrazów, na co wskazuje dekorowanie obrazów (głównie Matki Boskiej z Dzieciątkiem) koronami, szatami oraz większą ilością wotów (m. in.: w Wojśławicach – cerkiew Św. Eliasza Proroka, Grabowcu, Sitnie, Sulmicach, Mostach, Hrebennem, w obu cerkwiach w Uhnowie, w trzech cerkwiach w Ratnie, w Lubomlu w cerkwiach Św. Jerzego i Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Maciejowie).

Warto wreszcie zwrócić uwagę na zamieszczone w tej wizytacji interesujące informacje dotyczące relacji między kolatorem a parafią w 3. ćwierci XVII w. Jak wspomniałem wyżej w opisach wizytacyjnych cerkwi w dekanatach lubomelskim i ratneńskim podana są informacje o uposażeniu parafii. W Nudyżu w roku 1661 ówczesny starosta lubomelski, „Jan na Barze i Lubomlu Wyhowski Wojewoda y Generał Ziem Kijowskich, Czyhirynski Starosta” zezwolił „poddanym ... Cerkiew założyć ... aby chwała Boża w Prawosławiu Świętym krzewiła się”. Mieszkańcy wsi mieli także „dom świąszczenikowi ... zbudować”. Kolator nadał też dla parafii (dla utrzymania się parocha) grunty. Również starosta ratneński, Stefan Czarniecki, „Wojewoda Ziem Ruskich, Starosta Byeński”, uposażył w ziemię, zakładaną w 1662 r. roku parafię w Wielimczu, z tym, że cerkiew została (tak jak w Nudyżu) „wystawiona własnym kosztem przez wieś”. Podobnie postąpiła Zofia z Kobierzyckich Czarniecka, która w 1670 r. w Zamszanach, zezwoliła mieszkańcom na budowę cerkwi „ich samym nakładem”. Uposażając nową parafię w ziemię zastrzegła „aby swiaszczennik był ziednoczony z kościołem Świętym Rzymskim, Katolickim”. Wskazuje to na pewną praktykę wznoszenia cerkwi w starostwach, choć jak wiadomo z późniejszych źródeł, świątynię niejednokrotnie fundował sam kolator, czasem dając tylko drewno na budowę, czasem opłacając też jej budowę, a czasem także kupując część wyposażenia⁷³.

⁷² APL, CHKGK, sygn. 101, k. 63.

⁷³ O różnych kontekstach kolatorstwa zob.: P. Krasny, *Architektura cerkiewna*, op. cit., s. 50–53, 116–121, 213–216; 245–260, 316–319, 351–360; zob. też: P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska*, op. cit., s. 245–247.

Teksty zapisów wizytacyjnych biskupa Lewickiego wymagają dalszej analizy w kontekście szeregu szczegółowych zagadnień, np. dokładnego omówienia różnych elementów wyposażenia (m. in. ksiąg, szat, naczyń liturgicznych, dekoracji ikon). Przede wszystkim jednak badania winno się prowadzić pod kątem dalszych poszukiwań innych datowanych wizytacji, gdyż do tej pory takowe nie są znane z terenu dekanatów chełmskiego, uhnowskiego, stojanowskiego i strzemileckiego, a w szeregu dekanatów wiadomo tylko o ich pojedynczych egzemplarzach.

Należy mieć nadzieję, że poprzez dalsze kwerendy zostaną odnalezione kolejne egzemplarze tej wizytacji, lub wzmianki o nich. Poszukiwania winny być prowadzone tak w archiwum lubelskim, jak i w innych archiwach w kraju i za granicą. Odnalezione protokoły wzbogacą dzisiejszą wiedzę na temat tej wizytacji, wyjaśnią szereg różnych wątpliwości jak i odpowiedzą na wiele pytań dotyczących kształtowania się kultury religijnej kręgu unickiego Rzeczypospolitej, kultury dziś właściwie prawie całkowicie zanikłej, przez to zapomnianej, poznawanej współcześnie głównie poprzez badania archiwalne. Badania takie winny być elementem szerszych prac nad tradycją Kościoła Wschodniego, nie tylko eparchii chełmskiej, ale i całej metropolii kijowskiej.

ANEKS I

Alfabetyczny wykaz datowanych wizytacji cerkwi eparchii chełmskiej z czasów wizyty prowadzonej przez biskupa chełmskiego Józefa Lewickiego (grudzień 1720 – grudzień 1725) według schematu: miejscowość, wezwanie cerkwi, dekanat (przyuszczalny), rodzaj źródła informacji o datowaniu, datowanie (według Kalendarza Juliańskiego), źródło informacji.

1. **Busk** – cerkiew Św. Praxedy; dek. buski / opis wizytacyjny z **17 lutego 1722 r.** / ЦДІАУЛ, фонд 159, оп. 9, сп. 945, к. 44, 55 (inna kopia).
2. **Czarnystok** – cerkiew Św. Praksedy; dek. szczebrzeszyński / wzmianka o wizytacji z **1721 r.** / Н. А. Котлинский, *op. cit.*, s. 54.
3. **Czerncze** – cerkiew Św. Praksedy; dek. ratneński / wzmianki o dwóch datach wizytacji w tym samym opracowaniu: w autorskim omówieniu dwukrotnie podana data 25 sierpnia 1721 r., natomiast w zacytowanym tekście wizytacji (w języku polskim) „**w Roku 1721 miesiąca Stycznia dnia dwaziestego piątego**” / Н. И. Теодоровичъ, *op. cit.*, s. 308.
4. **Datyń** – cerkiew Św. Trójcy; dek. ratneński / wzmianka o wizytacji z **1721 r.** / APL CHKGK, sygn. 133 [d. 804], k. 48.
5. **Dobraczyn** – cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego; dek. bełski / opis wizytacyjny **5 października 1723 r.** / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 36–36v.
6. **Dratów** – cerkiew Św. Mikołaja; dek. lubelski / wzmianki o dwóch datowaniach – **2 stycznia 1721 r.** / APL, CHKGK, sygn. 106 [d. 772], k. 64v; sygn. 108 [d. 782], k. 6 / **2 czerwca 1721 r.** / APL, CHKGK, sygn. 106 [d. 772], k. 82v (to drugie datowane, źle przepisane z oryginału).
7. **Gozdów** – cerkiew Protekcji Najświętszej Marii Panny [Pokrowy]; dek. hrubieszowski / opis wizytacyjny **29 września 1723 r.** / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 35.
8. **Horyszów Lacki** – cerkiew Podwyższenia Świętego Krzyża; dek. zamojski / opis wizytacyjny **21 grudnia 1721 r.** / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 24.

9. **Hrycowola** – cerkiew Św. Szymona Słupnika; dek. szczurowicki / opis wizytacyjny **23 lutego 1722 r.** / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 32.
10. **Kolechowice** – cerkiew ŚŚ. Kosmy i Damiana; dek. lubelski / wzmianka o wizytacji z **3 lutego 1721 r.** / APL, CHKGK, sygn. 108 [d. 782], k. 8v.
11. **Krasne** – cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny; dek. krasnostawski / wzmianka o wizytacji **1720 r.** / APL, CHKGK, sygn. 131 [d. 776], k. 263v.
12. **Krupe** – cerkiew Św. Jana Ewangelisty; dek. krasnostawski / opis wizytacyjny z **30 grudnia 1720 r.** / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 16.
13. **Laszków** – cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny; dek. szczurowicki / opis wizytacyjny z **20 lutego 1722 r.** / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 31.
14. **Lipisko** [koło Zamościa] – cerkiew ŚŚ. Kosmy i Damiana; dek. szczebrzeszyński / opis wizytacyjny (kopia) **grudzień 1725 r.** / APL, CHKGK, sygn. 101 [d. 780], k. 51.
15. **Luboml** – cerkiew Św. Jerzego (główna miejska); dek. lubomelski / opis wizytacyjny z **9 lutego 1721 r.** / APL, CHKGK, sygn. 390 [d. 846], k. 2.
16. **Łopiennik** – cerkiew Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny; dek. krasnostawski / wzmianki o wizytacji z **30 grudnia 1720 r.** / APL, CHKGK, sygn. 108 [d. 782], k. 2; 106 [d. 772], k. 89v.
17. **Mazily** – cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny; dek. tomaszowski / wzmianka o wizytacji w **1721 r.** / Н. А. Котлинский, *op. cit.*, s. 26.
18. **Michałów** – cerkiew Św. Michała Archanioła; dek. tyszowiecki / opis wizytacyjny z **15 stycznia 1722 r.** / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 25.
19. **Mołodiatycze** – cerkiew Św. Jerzego; dek. hrubieszowski / opis wizytacyjny z **28 września 1723 r.** / APL, CHKGK, sygn. 101 [d. 780], k. 34.
20. **Monastyr Derewlański** (Wolica Derewlańska) – cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego; dek. buski / opis wizytacyjny z **9 lutego 1722 r.** / APL, CHKGK, sygn. 101 [d. 780], k. 27.
21. **Monastyr w Gródku nad Bugiem** – cerkiew Św. Trójcy; dek. hrubieszowski / opis wizytacyjny z **21 lipca 1721 r.** / APL, CHKGK, sygn. 101 [d. 780], k. 39.
22. **Monastyr Werchracki** – cerkiew Protekcji Panny Najsświętszej; dek. potylicki / opis wizytacyjny z **2 lutego 1722 r.** / ЦДІАУЛ: фонд 684, оп. 1, сп. 1180, k. 4.
23. **Ostrów Lubelski** – cerkiew Św. Trójcy; dek. lubelski / wzmianka o wizytacji w **1721 r.** / APL, CHKGK, sygn. 106 [d. 772], k. 88.
24. **Pawłów** – cerkiew Św. Barbary i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny; dek. krasnostawski / dwa opisy: jeden z **31 grudnia 1721 r.** [cerkiew „bardzo stara i pogniła”] – APL, CHKGK, sygn. 422 [d. 856], k. 3 // drugi opis niedatowany – APL, CHKGK, sygn. 101 [d. 780], k. 110 [cerkiew już „nowowytbudowana”].
25. **Perespa** – cerkiew Św. Michała Archanioła; dek. tyszowiecka / wzmianka o wizytacji odbytej dnia **24 lutego 1723 r.** / APL, CHKGK, sygn. 139 [d. 778], k. 331.
26. **Podhorce** – cerkiew Protekcji Najświętszej Marii Panny; dek. tomaszowski / wzmianka o wizytacji odbytej w roku **1725** (nie podano, kto wizytował) / Н. А. Котлинский, *op. cit.*, s. 33.
27. **Potylisz** – cerkiew przedmiejska Narodzenia Panny Najswiętszej; dek. potylicki / opis wizytacyjny z **23 stycznia 1722 r.** / Національний музей у Львові, Ркл-471, k. 1–1v.
28. **Powicie** – cerkiew Św. Michała Archanioła; dek. ratneński / wzmianka o wizytacji w roku **1721 r.** / APL, CHKGK, sygn. 133 [d. 804], k. 16.
29. **Rachanie** – cerkiew Św. Szymona Słupnika; dek. tyszowiecki / opis wizytacyjny z **15 stycznia 1722 r.** / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 21.
30. **Skierbieszów** – cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny; dek. zamojski / opis wizytacyjny z dnia **29 grudnia 1720 r.** / APL, CHKGK, sygn. 101 [d. 780], k. 106.
31. **Stawrów** – cerkiew ŚŚ. Kosmy i Damiana; dek. zamojski / opis wizytacyjny z **21 grudnia 1721 r.** / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 18.

32. **Strzyżów** – cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny; dek. hrubieszowski / opis wizytacyjny z dnia **20 grudnia 1724** r. (wizytacja przez „Kommissarzów”!) / APL, CHKGK, sygn. 492 [d. 541], k. 208–209.
33. **Szczebrzeszyn** – cerkiew Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny; dek. szczebrzeszyński / wzmianka o wizytacji z **25 grudnia 1721** r. / *Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П. Н. Батюшковым. Выпуск седьмой. Холмская Русь (Люблинская и Седлецкая губ., Варшавского генерал-губернаторства)*. Санкт-Петербург 1885, s. 230.
34. **Ślipcze** – cerkiew Św. Michała Archanioła; dek. hrubieszowski / opis wizytacyjny z **1 października 1723** r. / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 23.
35. **Śniatycze** – cerkiew Soboru Najświętszej Marii Panny; (w późniejszych wizytacjach Św. Jana Ewangelisty) dek. zamojski / wzmianka o wizytacji w **1722** r. / APL, CHKGK, sygn. 139 [d. 778], k. 356.
36. **Świdniki** – cerkiew Św. Mikołaja; dek. chełmski / niedatowana kopia opisu wizytacyjnego z zapewne **1722** r.; datowanie na podstawie wieku parocha, ks. Bazylego Nosowicza. W czasie wizytacji biskupa Lewickiego ks. Nosowicz miał 28 lat (APL, CHKGK, sygn. 101 [d. 780], k. 11v); w wizytacji z czasów biskupa Wołodkowicza, z dnia 18 listopada 1744, wymieniony jest tu ks. Bazyli Atanasowicz (!) lat 50 (APL, CHKGK, sygn. 107 [d. 813], k. 230v). Przy założeniu, że to jedna i ta sama postać to różnica wieku parocha pomiędzy jedną a drugą wizytacją (22 lata) wskazuje na wspomniane wyżej datowanie.
37. **Świerszczów** – cerkiew Św. Bazylego w późniejszych wizytacjach Podwyższenia Św. Krzyża; dek. lubelski / wzmianka o wizytacji **7 lutego 1721** r. / APL, CHKGK, sygn. 131 [d. 776], s. 69v.
38. **Tarnogóra** – cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego; dek. szczebrzeszyński / kopia opisu wizytacyjnego z **25 grudnia 1721** r. / data wymieniona dwukrotnie – APL, CHKGK, sygn. 522 [d. 877], k. 19 (egzemplarz oryginału wizytacji z podpisem i pieczęcią biskupa); APL, CHKGK, sygn. 101 [d. 780], k. 17v. (kopia opisu wizytacyjnego).
39. **Tarnawatka** – cerkiew Św. Trójcy; dek. zamojski / niedatowana kopia opisu wizytacyjnego zapewne z **1721 lub 1722** r.; datowanie na podstawie wieku parocha. W czasie niedatowanej wizytacji biskupa Lewickiego ks. Jan Zawalski miał 39 lat (APL, CHKGK, sygn. 101 [d. 780], k. 1); w wizytacji z czasów biskupa Wołodkowicza, z dnia „1ma February 1744” (APL, CHKGK, sygn. 106 [d. 772], k. 151), ks. Jan Zawalski miał 62 lata. Różnica wieku księdza pomiędzy jedną a drugą wizytacją (23 lata) wskazuje na wspomniane wyżej datowanie.
40. **Tarnów** – cerkiew Św. Trójcy; dek. krasnostawski / opis wizytacyjny z **7 lutego 1721** r. / APL, CHKGK, sygn. 525 [d. 878], k. 45.
41. **Tomaszów Lubelski** – cerkiew Św. Mikołaja (przedmiejska); dek. tomaszowski / opis wizytacyjny z **19 stycznia 1722** r. / APL, CHKGK, sygn. 536 [d. 880], k. 7–7v.
42. **Uchowiecko** – cerkiew Zesłania Ducha Św.; dek. kaszogrodzki / wzmianka o wizytacji w **1721** r. / APL, CHKGK, sygn. 133 [d. 804], k. 52.
43. **Uciszków** – cerkiew Soboru Matki Boskiej; dek. buski / opis wizytacyjny z **17 lutego 1722** r. / ЦДІАУЛ: фонд 201, оп. 46, сп. 1114, к. 1; фонд 159, оп. 9, сп. 1173, к. 10.
44. **Uhrynów** – cerkiew Św. Mikołaja; dek. waręski / opis wizytacyjny z **3 października 1723** r. / APP, ABGKP, sygn. 3561 Visitatio Decanalis Decanatus Warensensis 1831, s. 48.
45. **Uścimów** – cerkiew Św. Dymitra; dek. lubelski / wzmianka o wizytacji w **1721** r. / APL, CHKGK, sygn. 106 [d. 772], k. 47.
46. **Waręż** – cerkiew Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (główna cerkiew miejska); dek. waręski / wzmianka o wizytacji „in Anno **1723**” / APL, CHKGK, sygn. 103 [d. 810], k. 50.
47. **Werechanie** – cerkiew Św. Praxedy; dek. tomaszowski / wzmianka o wizytacji w **1722** r. / APL, CHKGK, sygn. 139 [d. 778], k. 282v.
48. **Zamość** – cerkiew Św. Mikołaja (główna cerkiew miejska); dek. zamojski / wzmianka o wizytacji z dnia **16 maja 1721** r. / APL, CHKGK, sygn. 106 [d. 772], k. 370v.

49. **Zapole** – cerkiew Św. Mikołaja; dek. lubomelski / opis wizytacyjny z **6 lutego 1721** r. APL, CHKGK, sygn. 582 [d. 807], k. 4.
50. **Zhorany** – cerkiew Św. Dymitra; dek. lubomelski / opis wizytacyjny z **5 lutego 1721** r. / APL, CHKGK, sygn. 585 [d. 888], k. 9.
51. **Złojec** (dawniej: Złociec) – cerkiew Św. Narodzenia św. Jana Chrzciciela; dek. szczebrzeszyński / kopia opisu wizytacyjnego z **24 grudnia 1721** r. / APL, CHKGK, sygn. 100 [d. 779], k. 19.

ANEKS II

Dwa egzemplarze wizytacji cerkwi we wsi Michałów (dek. tyszowiecki):

1) Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 100, k. 25–26 (egzemplarz parafialny)

k. 25

Rewizya Cerkwi Michalowskiej przez Nas Jozefa Lewickiego Episkopa Chełmskiego, y Bełzkiego Zydzyczynskiego Archimandrytę Roku Panskiego 1722 dnia 15 Stycznia czyniona

Cerkiew Michalska w Dobrach W Jmci Pana Michała Czarnowskiego Skarbnika Buzkiego pod Tytułem Świętego Michała, w scianach dobra w Dachach reparacyi potrzebiująca, w tey Puszka pro Venerabili drewniana, Antymisów dwa, korporatów dwa, kielich Patyna Łyzeczka y Gwiazda cynowe, Apparatów dwa, kitaykowy czerwony, y płocienny czerwony alb dwie, Xięgi Służebnik, Trebnik, Testament Ochtay, Psalterz drukowane, Ewangelia y Apostoł pisane, Zasłonek assekurowych dwie, y harsowa zielona, obrusow y roznych chust białych [k. 25v] sztuk piętnascie, Trybularz Spizowy, Dzwonek do elewacyi ieden, Dzwonńicy [!] ieden, Gruntu Cerkiewnego na trzy ręce, pierwsze za Młynem w Obszarze między Panskim a Chłopskim, polem wymierzone, ato w nazwisku ku Ostrowie nad wsią drugie Pole granicą idąc ku Zwiartowku od Granicy Rachanskiej, klin na przykáciu obszara miedzy Dąbrową a Granicą, Niwka iakby oddzielona od Obszaru, trzecie pole za Stawem Michalowskim od Wozuczyna Xsiężego Pola zaraz od Granicy wydzielone, od obszaru Dworskiego w obszarze Panskim wzdluz Pole wymierzone, Łąka zaraz naprzeciw wymierzone a iak Pułancza, y Palami Dębowemi pozabiana y naznaczona, także się druga od Rachan ku tamtey Niwie, zaraz Granicy Puł[k. 26]łanca, do tego Pola za wsią y Młynem Ogrod na którym Plebania Stoi, Parochia Michalow, z Parochem y Dziesięciny z Cwierci po pułkopy, Paroch tey Cerkwi Michał Mitanowicz mający lat trzydziesci

Jozef Lewicki Epp~ Chełmski Isqui

2) Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 101, k. 37 [odpis wizytacji]

Cerkiew Michalowska w Dobrach W. Jm~C Pana Michała Czornawskiego Skarbnika Buzkiego, pod Tytułem Świętego Michała Archanioła, w Scianach dobra, w Dachach reparamy potrzebiująca, w tey Puszka pro Venerabili drewniana, Antymisow dwa korporatów dwa, Kielich, Patyna, Gwiazda y Łyzeczka Cynowe, Apparatów dwoie, kitaykowe czerwone y Płocienn, Alb dwie, Xięgi Ewangelia, Służebnik, Trebnik, Testament, Ochtay, Psalterz te są drukowane, Ewangelia, y Apostoł pisane, Zasłonek asekurowych dwie y Harysowa Zielona, Obrusow y roznych chust białych sztuk piętnascie, Trybularz mosiężny, dzwonek do Elewatyi ieden, na dzonńicy ieden, Gruntu Cerkiewnego Cwierć, między obszarem y gromadzkimi polami, nad wsią ku Ostrowie leżące, na drugą rękę ku Zwiartowkowi, od Granicy Rachanskiej Klin na koncu y Niwka na trzecią za Stawem Michalowskim Od Wozuczyna, Łąka naprzeciw rozmierzona pułancz y polami pozabiana y nznaczona, także y druga od Rachan Pułancza, trzecia zaś w Ostrowie Pułancze, Ogrod na

którym Plebania, parochia Michalow, z Parochji dziesięciny z cwierci popułkopy, Paroch tej cerkwi Michał Mitanowicz, majcy lat trzydziesci.

ANEKS III

Dwa egzemplarze wizytacji cerkwi w miasteczku Pawłów (dek. krasnostawski):

1) Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 422, k. 3 [w zapisie kilka wyrazów zamazanych]

Rewizja Cerkwi Pawłowskiej przezemnie Jozefa Lewickiego Episkopa Chełmskiego, Bełzkiego Archimandryty Zydyczynskiego Roku Tysięcznego Siedemsetnego Dwudziestego Grudnia Trzydziestego pierwszego

Cerkiew Pawłowska pod Tytułem Swientey Barbarij y wNiebowzięcia Nayswentszey Panny Cerkiew Ołtarz y Dzwonnica tak w scianach iako y dachow są bardzo stare, y pogniłe Puszk naschowanie Przenaystwiętszego Sakramentu drewniana gruba Antymisow dwa ieden nowy drugi napuł s~tij, korporatów dwa kielich Patyna gwiazda y Łyzeczka Cynowe ryzy Saiowe Czerwone zewsztykim porządkiem alba iedna obrusow roznych chust osim dzwakuw do Elewaciji dwa na dzwancy dwa Trybularz mosienzny Xięgi Ewangelia Służebnik te są pisane Psalterz drukowana Apostoł minia Szestodnik zasłonka harasowa zielona Pola do Cerkwi należącego na trzy ręki na korcy osim Chełmskiej miary Łąki na kosarzów dwadziescia ogrod zagrodą mmiendzy mieyskimi ogrodami Plebania przy Cerkwi Swietlica Piekarnia Sien y komora wszystko dijlowane y Folwarczek Parafia Pawłów y Siedliszcze zkopszczijzna z Pułłanka kopa z Cwierci pułkopy Fundatorzy [...] pokaziwano [...] gruntach [...] zmankuie (?) Cerkiew według dawnego zwijczaju Ta Wies pomieniona Pawłów należy do Ich~w Xięzy Biskupow Cheł~ Ritu~ Latini

Jozef Lewicki Epp~ Chełmski Isqui
[pieczęć opłatkowa]

2) Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 101, k. 110

Cerkiew Pawłowska Pod Tytułem Swientey Barbary w Dobrach Jasnie Wiel: JmC Xięza Alexandra Frydra Biskupa Chełmskiego, Taz Cerkiew wesrzodku, to iest w Ołtarzach y w Obrazach mnię porządna, wscianach nowo wybudowana, bez podłogi y snopkami pokryta, parkany po Opadały, wtey puszk pro Venerabili drewniana bardzo prosta, Antymisow dwa stary y nowy, korporatów dwa, Kielich, Patyna, Gwiazda y Łyzeczka, cynowe, Aparat Saiowy czerwony, zewsztykim, Alba iedna, Obrusow y roznych chust białych sztuk dziesięć dzwonek do Elewacyi dwa y nadzwonnicy dwa, Trybularz mosięzny, Xięgi Ewangelia, Służebnik, Trebnik, Mineia, Apostoł, Szestodnik, te są pisane, Psalterz drukowana Zasłonka harasowa zielona, Gruntu Cerkiewnego na korcy Osm Chełmskiej miary, Łąki na kosarzow dwadziescia, ogrod za drogą, między mieysckemi ogrodami, Plebania przy Cerkwi, Izba biała y Sień, także y stodułka, Parafia Pawłów y [k. 110v] y Siedliszcze, Skopszczijzna z Pułłanka kopa z cwierci puł kopy, Fundusz niemasz

ANEKS IV

Wykaz alfabetyczny 249 parafii i monastyrów, których odpisy opisów wizytacyjnych z czasów wizytacji cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przez biskupa Józefa Lewickiego w latach

1720–1725 znajdują się w Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole Chełmskiego Konsysto-
rze Greckokatolickiego, w poszycie o sygn. 101 [d. 780], k. 1–117.

1.	Andrzejów	Przem. Pańsk.	Lubelski	k. 116
2.	Baryłów	Św. Szymona Sł.	Strzemil.	k. 94av
3.	Bereźce	Św. Michała Arch.	Lubomelski	k. 75
4.	Bezbrody	Św. Jana Chrz.	Buski	k. 35v
5.	Biała	Św. Praksedy	Potylicki	k. 5v
6.	Borki	Podw. Św. Krz.	Ratneński	k. 63v
7.	Bortatycze	Św. Michała Arch.	Szczebrzesz.	k. 16
8.	Brzuchowice	Protekcji MB	Kaszogr.	k. 84
9.	Busk (m)	Św. Mikołaja	Buski	k. 34v
10.	Busk (pm)	Św. Onufrego	Buski	k. 34v
11.	Busk (pm)	Św. Praksedy	Buski	k. 89
12.	Butyń	Św. Michała Arch.	Uhnowski	k. 29v
13.	Chlewczany	Narodz. NMP	Uhnowski	k. 29
14.	Chmielno	Św. Mikołaja	Szczurow.	k. 92
15.	Chojeniec	Św. Nicety	Lubelski	k. 111
16.	Chworostów	Narodz. NMP	Lubomelski	k. 79
17.	Ciotusza	Protekcji MB	Tomaszow.	k. 22
18.	Cyców	Św. Michała Arch.	Lubelski	k. 111
19.	Cyr	Podw. Św. Krz.	Ratneński	k. 63v
20.	Czaniż	Wniebowz. NMP	Buski	k. 89v
21.	Czarnystok	Św. Praksedy	Szczebrzesz.	k. 20v
22.	Czerncze	Św. Praksedy	Ratneński	k. 64
23.	Datyń	Podw. Św. Krz.	Ratneński	k. 67
24.	Dobrotwór	Św. Onufrego	Stojanowski	k. 31v
25.	Domaszów	Podw. Św. Krz.	Uhnowski	k. 27
26.	Dratów	Św. Mikołaja	Lubelski	k. 112v
27.	Dub	Św. Mikołaja	Tyszow.	k. 52v
28.	Dubeczno	Protekcji MB	Ratneński	k. 70v
29.	Dworce	Przem. Pańsk.	Uhnowski	k. 30
30.	Dziewęczęż	Podw. Św. Krz.	Potylicki	k. 45
31.	Grabowiec (m)	Wniebowz. NMP	Chełmski	k. 11
32.	Hłuchy	Św. Mikołaja	Ratneński	k. 69v
33.	Hołe	Zwiast. NMP	Potylicki	k. 49v
34.	Hołowno	Protekcji MB	Lubomelski	k. 72v
35.	Honiatycze	Św. Jerzego	Tyszow.	k. 53
36.	Horodno	Św. Łukasza.	Lubomelski	k. 79v
37.	Horyszów Lacki	Podw. Św. Krz.	Zamojski	k. 14v
38.	Hostobuż	Św. Mikołaja	Uhnowski	k. 27
39.	Hrebenne	Św. Mikołaja	Potylicki	k. 47v
40.	Hrebenne	Św. Mikołaja	Potylicki	k. 47v
41.	Hrycowola	Św. Szymona Sł.	Szczurow.	k. 93
42.	Hrywa	Narodz. NMP	Kaszogr.	k. 86v
43.	Hujcze	Śś. Kosmy i Dam.	Potylicki	k. 7v
44.	Humniska	Św. Michała Arch.	Buski	k. 88
45.	Huta [Stara Huta]	Św. Mikołaja	Potylicki	k. 44v
46.	Janówka (m)	Św. Trójcy	Kaszogr.	k. 55v
47.	Jarczów (m)	Św. Mikołaja	Tomaszow.	k. 41v

48.	Jarewiszcze	Wniebowst. Pańsk.	Lubomelski	k. 102v
49.	Kamionka Leśna	Narodz. NMP	Potylicki	k. 7
50.	Kamionka Lipnik	Zmartw. Pańsk.	Potylicki	k. 49v
51.	Kamionka Stara	Zmartw. Pańsk.	Potylicki	k. 50
52.	Karasin	Św. Michała Arch.	Kaszogr.	k. 87v
53.	Karów	Św. Praksedy	Uhnowski	k. 26v
54.	Kolechowice	Śś. Kosmy i Dam.	Lubelski	k. 114v
55.	Koniuchy	Św. Trójcy	Zamojski	k. 12v
56.	Korhynie	Przem. Pańsk.	Tomaszow.	k. 40
57.	Kornie	Św. Praksedy	Potylicki	k. 48
58.	Kortelisy	Wniebowz. NMP	Ratneński	k. 59v
59.	Kosniszcze	Zmartw. Pańsk.	Lubomelski	k. 74
60.	Kosobudy	Podw. Św. Krz.	Szczebrzesz.	k. 3
61.	Kozłów	Św. Michała Arch.	Buski	k. 36
62.	Krasne	Narodz. NMP	Krasnost.	k. 110v
63.	Krasne	Św. Eliasza Pr.	Buski	k. 35
64.	Krasnobród (m)	Narodz. NMP	Szczebrzesz.	k. 1v
65.	Krasnystaw (m)	Św. Trójcy	Krasnost.	k. 107v
66.	Krupe	Śś. Kosmy i Dam. i Św. Jana Ew.	Krasnost.	k. 106v
67.	Krymno	Św. Michała Arch.	Lubomelski	k. 102
68.	Kulików	Św. Trójcy	Szczurow.	k. 95v
69.	Kupcze	Narodz. NMP	Buski	k. 88v
70.	Laszków	Narodz. NMP.	Szczurow.	k. 92v
71.	Lelików	Św. Dymitra	Ratneński	k. 60v
72.	Leszniówka	Wniebowz. NMP	Kaszogr.	k. 86v
73.	Lipisko	Śś. Kosmy i Dam.	Szczebrzesz.	k. 51
74.	Lipisko	Św. Onufrego	Tomaszow.	k. 23v
75.	Lubochynie	Św. Szymona Sł.	Lubomelski	k. 101v
76.	Luboml (m)	Św. Jerzego	Lubomelski	k. 78
77.	Luboml (pm)	Narodz. NMP	Lubomelski	k. 77
78.	Lubycza (m)	Św. Praksedy	Potylicki	k. 43
79.	Lubycza Kniazie	Św. Praksedy	Potylicki	k. 43v
80.	Łaszczów	Św. Trójcy	Tomaszow.	k. 39v
81.	Łaziska	Protekcji MB	Zamojski	k. 15v
82.	Łączna (m)	Św. Szymona Sł.	Lubelski	k. 112
83.	Łopatyn (m)	Wniebowz. NMP	Szczurow.	k. 92v
84.	Łopiennik	Wniebowz. NMP	Krasnost.	k. 109
85.	Łosiniec	Św. Michała Arch.	Tomaszow.	k. 22v
86.	Łukówek	Protekcji MB	Chełmski	k. 56v
87.	Machnów	Narodz. NMP	Uhnowski	k. 42
88.	Maciejów (m)	Św. Praksedy i Narodz. Św. Jana Chrzciciela	Lubomelski	k. 82
89.	Magierów (m)	Św. Jerzego	Potylicki	k. 6
90.	Magierów (pm)	Św. Mikołaja	Potylicki	k. 6v
91.	Majdan Stary [potem Józefów](m)	Wniebowz. NMP	Szczebrzesz.	k. 21v
92.	Maszów	Św. Barbary	Lubomelski	k. 76
93.	Mawryczyn	Św. Jerzego	Zamojski	k. 13v

94.	Maziły	Narodz. NMP	Tomaszow.	k. 23
95.	Miączyn	Św. Michała Arch.	Zamojski	k. 13
96.	Michałów	Św. Michała Arch.	Tyszow.	k. 37
97.	Mikołajów	Św. Praksedy	Szczurow.	k. 94a
98.	Monastyr Ohladowski	Św. Praksedy	Szczurow.	k. 90
99.	Monastyr Buski (pm)	Podw. Św. Krz.	Buski	k. 88v
100.	Monastyr Derewiański [Wolica Derewlańska]	Wniebowst. Pańsk.	Buski	k. 33
101.	Monastyr Domaszowski (2 cerkwie)	Św. Mikołaja – oraz Św. Trójcy – nadbramna	Uhnowski	k. 27v
102.	Monastyr Jaźwiński	Zwiast. NMP	Stojanowski	k. 32
103.	Monastyr Krupecki (2 cerkwie)	Św. Trójcy oraz Zwiast. NMP	Tomaszow.	k. 23v
104.	Monastyr Pustelnicki (2 cerkwie)	Przem. Pańsk. oraz Wniebowst. Pańsk.	Szczurow.	k. 89v
105.	Monastyr Werchracki	Protekcji MB	Potylicki	k. 43v
106.	Mosty	Protekcji MB	Potylicki	k. 48
107.	Mosty (m)	Zwiast. NMP	Uhnowski	k. 30v
108.	Mukanie	Ofiarow. NMP.	Stojanowski	k. 91v
109.	Niemirówek	Przem. Pańsk.	Zamojski	k. 1v
110.	Niemołów	Zmartw. Pańsk.	Szczurow.	k. 92
111.	Niewier	Św. Jana Ew.	Ratneński	k. 62v
112.	Niewirków	Narodz. NMP	Zamojski	k. 4v
113.	Nowosiółki	Narodz. NMP	Lubomelski	k. 81
114.	Nowosiółki	Soboru NMP	Uhnowski	k. 41v
115.	Nudyże	Podw. Św. Krz.	Lubomelski	k. 71
116.	Nuzel	Narodz. NMP	Kaszogr.	k. 83v
117.	Obzerek [d. Wybzer]	Św. Jerzego	Kaszogr.	k. 87
118.	Ohladów	Św. Michała Arch.	Szczurow.	k. 90v
119.	Okońska Wola	Wniebowz. NMP.	potem diec. Łucka	k. 55
120.	Okunin	Św. Jana Chrz.	Lubomelski	k. 81v
121.	Olesk	Św. Michała Arch.	Lubomelski	k. 80
122.	Oplucko	Św. Praksedy	Szczurow.	k. 91
123.	Orłów	Śś. Kosmy i Dam.	Zamojski	k. 18
124.	Ostrów	Św. Barbary	Chełmski	k. 99v
125.	Ostrów	Św. Eliasza Pr.	Buski	k. 35
126.	Ostrów (m)	Św. Trójcy	Lubelski	k. 115
127.	Pańków	Św. Jana Ew.	Zamojski	k. 24v
128.	Pawłów (m)	Św. Barbary	Krasnost.	k. 110
129.	Peratyn	Św. Jerzego	Stojanowski	k. 96
130.	Piszcz	Św. Szymona St.	Chełmski	k. 99
131.	Pobużany	Zmartw. Pańsk.	Buski	k. 34
132.	Poddubce	Protekcji MB	Uhnowski	k. 25
133.	Podhorodno	Św. Praksedy	Lubomelski	k. 78v
134.	Polemiec	Św. Michała Arch.	Chełmski	k. 98v
135.	Połapy	Św. Nicety	Lubomelski	k. 73v
136.	Potoczek	Protekcji MB	Szczebrzesz.	k. 2v
137.	Potylicz (m)	Św. Trójcy	Potylicki	k. 46
138.	Potylicz (pm)	Narodz. NMP	Potylicki	k. 46v

139.	Potylicz (pm)	Zesł. Św. Ducha.	Potylicki	k. 45v
140.	Powicie	Św. Michała Arch.	Ratneński	k. 61
141.	Prusie	Narodz. NMP	Potylicki	k. 47
142.	Przeorsk	Śś. Kosmy i Dam.	Tomaszow.	k. 41
143.	Przewały (m)	Wniebowz. NMP	Lubomelski	k. 81
144.	Przystań	Św. Michała Arch.	Uhnowski	k. 29v
145.	Puhaczów (m)	Wniebowz. NMP	Lubelski	k. 111v
146.	Pulmo	Św. Mikołaja	Chełmski	k. 100
147.	Rachanie (m)	Św. Szymona Sł.	Tyszow.	k. 53v
148.	Radostów	Protekcji MB	Ratneński	k. 61v
149.	Radziechów (m)	Św. Mikołaja	Stojanowski	k. 96v
150.	Rakobowty	Wniebowz. NMP	Buski	k. 88
151.	Rata	Św. Michała Arch.	Potylicki	k. 48v
152.	Ratno(m)	Narodz. NMP	Ratneński	k. 59
153.	Ratno (m)	Zmartw. Pańsk.	Ratneński	k. 58v
154.	Ratno (pm)	Św. Eliasza Pr.	Ratneński	k. 58
155.	Rawa (m)	Św. Jerzego	Potylicki	k. 49
156.	Rekliniec	Św. Trójcy	Uhnowski	k. 31
157.	Rogóżno	Św. Michała Arch.	Tomaszow.	k. 37v
158.	Rozłopy	Protekcji MB	Szczebrzesz.	k. 18v
159.	Ruda	Wniebowz. NMP	Potylicki	k. 5
160.	Ruda Wołoska	Św. Dymitra	Tomaszow.	k. 39v
161.	Ruskie Piaski	Wniebowz. NMP	Szczebrzesz.	k. 17v
162.	Rzepniów	Protekcji MB	Buski	k. 36
163.	Rzyczki	Narodz. Pańskiego	Potylicki	k. 8v
164.	Samary	Św. Praksedy	Ratneński	k. 60
165.	Seredpolce	Niep. Pocz. NMP	Stojanowski	k. 91v
166.	Siedliska	Św. Mikołaja	Potylicki	k. 50v
167.	Sielec	Ścięcia Św. Jana	Stojanowski	k. 32
168.	Sielec	Św. Praksedy	Kaszogr.	k. 85
169.	Sinków	Protekcji MB	Stojanowski	k. 95v
170.	Sitno	Św. Szymona Sł.	Zamojski	k. 15
171.	Sitowice	Św. Dymitra	potem diec. łucka	k. 85
172.	Skierbieszów	Narodz. NMP	Zamojski	k. 106
173.	Smarzów	Wniebowst. Pańsk.	Strzemil.	k. 93v
174.	Sobibór	Św. Jana Ew.	Chełmski	k. 98
175.	Sokole	Zesł. Św. Ducha	Buski	k. 32v
176.	Sopot [ob. Majdan Sopocki]	Św. Tomasza	Tomaszow.	k. 21v
177.	Sosnowica (m)	Zwycięstwa NMP	Lubelski	k. 113v
178.	Stanin	Zmartw. Pańsk.	Stojanowski	k. 97
179.	Stawrów	Śś. Kosmy i Dam.	Zamojski	k. 14
180.	Stężyca	Podw. Św. Krz.	Krasnost.	k. 108v
181.	Strzemilcze (m)	Św. Mikołaja	Strzemil.	k. 94
182.	Suchowola	Św. Jerzego	Szczebrzesz.	k. 2
183.	Sulmice	Podw. Św. Krz.	Zamojski	k. 16v
184.	Synowo	Podw. Św. Krz.	Ratneński	k. 67v
185.	Szack	Narodz. NMP	Chełmski	k. 101
186.	Szarowola	Wniebowst. Pańsk.	Tomaszow.	k. 24
187.	Szczebrzeszyn (m)	Wniebowz. NMP	Szczebrzesz.	k. 19

188.	Szczedrohoszcze	Podw. Św. Krz.	Ratneński	k. 64v
189.	Szczurowice (m)	Podw. Św. Krz.	Szczurow.	k. 93v
190.	Szczytyń	Przem. Pańsk.	Ratneński	k. 65
191.	Szewnia	Św. Michała Arch.	Szczebrzesz.	k. 3v
192.	Sztuń	Św. Jana Ew.	Lubomelski	k. 75v
193.	Śniatycze	Soboru NMP	Zamojski	k. 3v
194.	Świdniki	Św. Mikołaja	Chełmski	k. 11v
195.	Świerszczów	Św. Bazylego	Lubelski	k. 117
196.	Świerże (m)	Śś. Piotra i Pawła	Chełmski	k. 56
197.	Świtaż	Śś. Piotra i Pawła	Chełmski	k. 100v
198.	Tarnogóra	Wniebowst. Pańsk.	Szczebrzesz.	k. 17v
199.	Tarnawatka	Św. Trójcy	Zamojski	k. 1
200.	Teniatyska	Św. Dymitra	Potylicki	k. 42v
201.	Tereszpol	Protekcji MB	Szczebrzesz.	k. 21
202.	Tetewczyce	Wniebowst. Pańsk.	Stojanowski	k. 96v
203.	Tomaszów (m)	Św. Jerzego	Tomaszow.	k. 38v
204.	Tomaszów (pm)	Św. Mikołaja	Tomaszow.	k. 39
205.	Tomaszów (pm)	Wniebowz. NMP	Tomaszow.	k. 38
206.	Topólcza	Narodz. NMP	Szczebrzesz.	k. 20
207.	Trojanówka	Narodz. NMP	Kaszogr.	k. 86
208.	Tur	Św. Nicety	Ratneński	k. 103
209.	Uchanie (m)	Wniebowz. NMP	Chełmski	k. 10v
210.	Uchowiecko	Zesł. Św. Ducha	Kaszogr.	k. 83
211.	Uciszków	Soboru NMP	Buski	k. 36v
212.	Uhły	Wniebowz. NMP	Kaszogr.	k. 55
213.	Uhnów (m)	Narodz. NMP	Uhnowski	k. 25v
214.	Uhnów (pm)	Św. Mikołaja	Uhnowski	k. 25v
215.	Uliczek	Wniebowz. NMP	Potylicki	k. 5v
216.	Uścimów	Św. Dymitra	Lubelski	k. 114
217.	Uwin	Śś. Kosmy i Dam.	Strzemil.	k. 94a
218.	Wakijów	Wniebowz. NMP	Tyszow.	k. 52v
219.	Werchrata	Św. Jerzego	Potylicki	k. 45
220.	Werechanie	Św. Praksedy	Tomaszow.	k. 54
221.	Wereszczyn	Narodz. Pańskiego	Lubelski	k. 116v
222.	Wielicko	Narodz. NMP	Kaszogr.	k. 84v
223.	Wielimcze	Protekcji MB	Ratneński	k. 66
224.	Wielka Hłusza	Wniebowz. NMP	Ratneński	k. 63
225.	Wieprzowe Jezioro	Narodz. NMP	Tomaszow.	k. 37
226.	Wierzbica	Św. Michała Arch.	Uhnowski	k. 25
227.	Wietły	Przem. Pańsk.	Ratneński	k. 62
228.	Wietły	Św. Mikołaja	Ratneński	k. 61v
229.	Wiszniów	Śś. Kosmy i Dam.	Lubomelski	k. 76v
230.	Wojstawice (m)	Św. Eliasza Pr.	Chełmski	k. 9
231.	Wojstawice (pm)	Św. Onufrego	Chełmski	k. 10
232.	Wojstawice(pm)	Św. Praksedy	Chełmski	k. 9v
233.	Wola Baryłowska	Św. Mikołaja	Strzemil.	k. 95
234.	Wola Wereszczyńska	Św. Praksedy	Lubelski	k. 113
235.	Wołoskowola	Św. Michała Arch.	Lubelski	k. 115v
236.	Wólka Ruskowa [Mazowiecka]	Św. Dymitra	Potylicki	k. 7v

237.	Zaborze	Św. Praksedy	Potylicki	k. 8
238.	Zabrodzie	Św. Jana Ew.	Ratneński	k. 65v
239.	Zalisy	Św. Praksedy	Ratneński	k. 103v
240.	Zamszany	Św. Michała Arch.	Ratneński	k. 68v
241.	Zapole	Św. Mikołaja	Lubomelski	k. 74
242.	Zawalów	Protekcji MB	Zamojski	k. 13
243.	Zdomyśl	Narodz. NMP	Ratneński	k. 70
244.	Zhorany	Św. Dymitra	Lubomelski	k. 72v
245.	Złójec	Narodz. Św. Jana Ch.	Szczebrzesz.	k. 17
246.	Zubowice	Św. Michała Arch.	Tyszow.	k. 53
247.	Żulin	Zwycięstwa NMP i Św. Onufrego	Krasnost.	k. 109v
248.	Żurawce	Podw. Św. Krz.	Potylicki	k. 40v
249.	Żyryce	Protekcji MB	Ratneński	k. 105

(m) miasto

(pm) przedmieście